

ՊՈԼՍԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ,
ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴՈՒՌԸ
ԵՒ ԱՅԼ ԲԱՆԵՐ
(30 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1895)

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

5

Պաշտօնական այս գոյգ մը յայտարարութիւնները կը յայտնէին, թէ Հոկտեմբեր 1-ին պաշտօնապէս աւարտած էր ամէն ինչ եւ վերահաստատուած՝ հայերուն կողմէ խանգարուած անդորրն ու ապահովութիւնը, մինչդեռ ժամանակակիցներու նոյնքան պաշտօնական եւ ոչ-պաշտօնական վկայութիւնները ցոյց կու տան ճիշդ հակառակը յայտարարուածին: Ըստ դէպքերու ժամանակակից եւ յաճախ անոնց ականատես Պլիսի մէկ վկայութեան՝ թուրք խուժանը, կրօնականը, ոստիկանութիւնը, ոստիկան-գինուորութիւնն ու զօրքը միահամուռ «յարձակեցան ա՛յն հայերուն վրայ զորոնք գըտան. գանոնք զգետնեցին, ծանրօրէն վիրաւորեցին ու մերթ ըսպաննեցին: Նոյնիսկ յարձակեցան անոնց վրայ՝ զորոնք արդէն իսկ ձերբակալելու էին ոստիկանները: Բոլոր այդ ցերեկն ու գիշերը եւ յաջորդ օրը տեւեց այս կացութիւնը: Երեքշաբթի գիշեր կարգ մը յարձակումներ գործուեցան հայերուն վրայ՝ իրենց բնակարաններէն ներս, եւ այս ձեւով՝ պաղարիւն կերպով սպաննուեցան 70-80 հոգի: Բոլոր սպաննուածները կը գնահատուին 200 [հոգի], եւ անոնցմէ շատեր բացարձակ կերպով անմեղ են հակապետական որեւէ արարքէ: Այնուամենայնիւ՝ թուրքերը ծարաւի էին քրիստոնեայի արիւնին, եւ հայերը մատնուեցան խուճապի: ... Ըստ երեւոյթին՝ երկու թէ երեք օր դժուարութիւն չկար գլխաւոր փողոցներուն մէջ, սակայն հայու մը համար ապահով չէր երեւիլ քովնտի

փողոցի մը մէջ: Սարսափը տարածուեցաւ եւրոպական թաղամասին մէջ եւ Բերայի ապակեգործարանին մէջ սպաննուեցան 21 գործաւորներ: Շատեր ապաստան գտան եկեղեցիէն ներս»⁽²⁴⁷⁾:

Իրաւ էր եւ ճիշդ՝ վկայութիւնը Պլիսին: Սեպտեմբեր 30-ի գիշերը շարունակուեցան խառնակութիւնները Պոլսոյ մէջ, ուր ֆրանսական դեսպան ֆոյ Գամպոնին խսկ վկայութեամբ՝ «անոնք տեւեցին գիշերուան մէկ մասը: Զերբակալուեցան շատեր: Այս առաւօտ քաղաքը գրաւուած էր զինեալ ուժերուն կողմէ եւ կը թուի թէ կարգ ու կանոնը հաստատուած են փողոցին մէջ»⁽²⁴⁸⁾: Քամպոնի այս տուեալներուն վրայ յաւելում մը կատարելու կու գայ վկայութիւնը Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Թերէլին, որ կը հաղորդէ Միացեալ Նահանգներու պետական քարտուղարին, թէ Հոկտեմբեր 1-ի երկուշաբթին անցաւ խաղաղ՝ բացի երկու վայրերէ, որոնցմէ իւրաքանչիւրին մէջ սպաննուեցաւ հայ մը թուրք խուժանին բիրերով եւ քարերով⁽²⁴⁹⁾: Թուրք իշխանութիւնները որքա՛ն որ ալ փորձէին նուազեցնել քաշը ծանրակշիռ դէպքերուն՝ հո՛ն էին անոնք սակայն, ի՞նչ փոյթ որ Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարար Հանթթոն ուզէր մեղմել ամէն ինչ եւ դէպքերն արժեւորել իրենց արտաքին երեւոյթով. ահա թէ այժմ ի՞նչպէս հասկնալի կ'ընծայուի թրքասէր այս նախարարին արտաքին քաղաքականութեան հետ այն հեռագիրը նաեւ՝ զոր Հոկտեմբեր 1-ին անիկա առաքեց Պոլսոյ իր ներկայացուցիչին: «Բացալացտ կերպով յարմար է նուազեցնել այդ դէպքն իր համեմատութեան [մէջ] եւ անոր վերան կառուցել մեր համաձայնութիւնը, որ կը թուի թէ հասնելու վրայ է իր աւարտին»՝ կ'ըսէր անիկա՝ աւելցնելու համար նոյնհետա՛յն ալ՝ թէ «վախնամ որ կը գտնուինք կազմակերպուած խաղի մը առջեւ, որ կ'ընայ արգելք հանդիսանալ բանակցութիւններու սկսելուն»⁽²⁵⁰⁾:

Ծատակ էր որ ֆրանսացիին կասկածը ծնունդ կ'առնէր թէ՛ ռուսական եւ թէ՛ ալ անգլիական դիւանագիտական խաղերէն: Մէկըն իր հաշուարկումներով եւ միւսն իր ներքին աշխարհավարութեամբ՝ իսկական արգելքներն էին հայ-թրքական յարաբերութիւններու բարւօք լուծումին: Կար նաեւ Սուլթանին վարած երկդիմի քաղաքականութիւնը, որուն դէմ յաճախ անճրկած կը մնային իրենք զիրենք մեծ նկատող տէրութիւնները արեւմտեան աշխարհին: Ա՛յս իսկ պատճառ կը դառնար որ կացութիւնն Օսմանի Աշխարհին առաւելագոյն չափով օգտագործուէր մէկուն կամ միւսին կողմէ, եւ մանաւանդ օսմանեան իշխանութիւններուն՝ ո՛չ միայն չափաւորելու հայկական նկրտումները՝ այլ նոյնիսկ ձերբազա-

տելու անոնցմէ, ահա թէ ինչո՞ւ համար, հակառակ որ պաշտօնապէս յայտարարուեցաւ թէ վերահաստատուած էին անդորրն ու ապահովութիւնը Պոլսոյ մէջ՝ իրականութեան մէջ շարունակուեցան խժժութիւններն ամէնուրեք: Ըստ Պոլիսէն Լոնտոն քաշուած 3 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր հեռագիրի մը՝ «ըմբոստութիւնը որ տիրական էր հոս Երկուշաբթի օրը՝ երէկ գիշեր վերանորոգուեցաւ երբ սոփթաները հալածեցին եւ մահակներով յարձակեցան բոլոր այն հայերուն վրայ որոնց հանդիպեցան քաղաքին իսթամպուլ թաղամասի փողոցներուն մէջ⁽²⁵¹⁾՝ գիշերն սպաննելով անոնցմէ չիսուն հոգի: Սոփթաները յարձակեցան նաեւ սրճարանի մը վրայ, ուր կային քսան հայեր, եւ սպաննեցին անոնց բոլորն ալ: Փախըստական հայերը կ'ապաստանին եկեղեցիներուն մէջ: Եկեղեցականները կը ջնան հանդարտեցնել զանոնք եւ գրեթէ անդուլ կը խօսին սարսափահար հայերուն»⁽²⁵²⁾:

Իր կարգին՝ Թերէլն իր կառավարութեան կը հաղորդէր 3 Հոկտեմբեր 1895 եւ թիւ 635 հեռագիրով թէ «Երեքշաբթի գիշեր վերանորոգուեցան բռնութիւնները եւ թուրք խուժանին բիրերով ու դանակներով սպաննուեցան 25 բանուորներ իրենց բնակած տեղն իսկ: Անոնք կ'ապրէին խանի մը մէջ: Ներս մտնելէ ետք [խանէն]՝ թուրքերը փակեցին դուռը եւ դուրսը ձգեցին ոստիկանները: Մօտ չիսուն մըն ալ սպաննուեցան Պոլսոյ [այլ] խանի մը մէջ: Երկու պարագաներուն ալ՝ դիակներն անհետացան գիշերով: Երկու ուրիշներ [սպաննուեցան] Պոլիս [գտնուող] բողոքական վարժարանի մը մօտ, եւ, կը կարծենք որ, Երկուշաբթի եւ Երեքշաբթի [օրերը] բանտարկուեցան մօտ 800-1000 հայեր, որոնք զինուած էին նոյնանման վեցհարուածեաններով: Դեսպանատունի կցորդ մը կը տեղեկացնէ, թէ իր ոստիկանատուն գտնուած միջոցին՝ հայ բանտարկեալները սրահար սպաննուեցան հոն»⁽²⁵³⁾:

Սեղմ են խօսքերը ամերիկացի դեսպանին, որոնց վրայ աւելնալու կու գան տեղեկութիւնները Նիւ Եորքի Հալք երկշաբաթաթերթի թղթակիցին: «Չուգուր Պոստան թրքաբնակ թաղ մ'է»՝ կը գրէ անիկա, «որոյ կեդրոնն կան քանի մը պանդխտաբնակ խաներ, որոնց մին չուրջ 1000 հայեր կը բնակին եւ միւսներն քրդեր: Արդ երէկ երեկոյ ժամ[ը] եւրոպական 4-ին ատեններն, քրդեր սուսերամերկ կը յարձակին հայ խանին վրայ, չուրջ 60 հոգի կը ըսպաննուին եւ կը վիրաւորուին. դողն ու սարսափն ամէն կողմ կը տիրէ: Այդ խանի բնակիչներէն մի քանին Պատրիարքարան հասան եւ կենաց ապահովութիւն կը պահանջեն:

«Երէկ երեկոյ Գասըմ Փաշայի հայաբնակ խաներն դրացի քըր-

դերու յարձակումն կը կրեն. շատեր կ'ըսպաննուին ու կը վիրաւորուին: Այս առաւօտ միեւնոյն յարձակումներն կը կրկնուին եւ աւելի սաստիկ: Այս վայրկեանիս Գասըմ Փաշայէն փախստական մը կը հասնի որ կը ծանուցանէ, թէ մեռած ու վիրաւորելոց թիւն հարիւրն անցած է, թէ շատ մը տուներ մտած եւ թրքաւայել գազանութիւններ ըրած են գիշերն եւ կը խորհին այս երեկոյ ալ Գասըմ Փաշայի բարձունքն գտնուող հայ թաղին վրայ յարձակիլ: Այս առաւօտ Գարակէօմրիւկի կողմն թուրքերն հայ տներու եւ հասարակութեան վրայ յարձակելով կոտորած մ'ըրած են: Դեռ կորստեան թիւն անծանօթ է:

«Հայ եկեղեցիներ հետզհետէ ժողովրդով կը լեցուի(ն)». ամէն ոք ահ ու դողի մէջ է ...: Խանութներու մեծ մասն ու վարժարանները փակուած են»⁽²⁵⁴⁾:

Միւս կողմէ՝ Թիֆլիսի Մուրճին պոլսահայ թղթակիցը կ'աւադէր միամտութեանը վրայ խանարնակ հայ պանդուխտներուն, եւ հարց կու տար 29 Սեպտեմբեր 1895 թուակիր իր նամակով, թէ «ի՞նչ ըսել սա միամիտ բալուցիներուն, որ[ոնք] նոյնիսկ ցոյցին յաջորդ օրը, կարծես ամէն բան մոռցած, մուշիկ անուշիկ կը քնանան Զուխուր խանի իրենց անապահով սենեակներուն մէջ: Թիւրքերու մոլեգնած խուժանը, գինուորներու առաջնորդութեամբ, կու գան պահ մը ընդհատել[ու] անոնց քունը, որ լաւիտենական կ'ըլլայ: Յիսուն դիակներ կը ձգեն հոն, որ քիչ ետք Մարմարան պիտի կլլէր:

«Ի՞նչ ըսել նոյնիսկ Գասըմ Փաշայի հայ պանդուխտներուն, որ նոյն իրիկունը, իրենց սովորութեանը համաձայն, սրճարանի մը [մէջ] կը հաւաքուին: Տաճիկ մոլեռանդ ամբոխը հոս ալ կ'այցելէ՝ հայ արիւնով ներկելու համար իրենց սուրերը»⁽²⁵⁵⁾:

Հոկտեմբեր 2 թուակիր Հալք երկշաբաթաթերթի վերի նամակէն լոկ հինգ օր ետք գրուած այլ նամակով մը Պոլսոյ անոր թրդթակիցը կ'աւարտէ իր խօսքը թէ «միայն այս երկու ջարդերու մէջ աւելի քան 200 հայեր սպաննուած են»⁽²⁵⁶⁾:

Երեքշաբթի 1 Հոկտեմբերի դէպքերուն մասին շատ աւելի մանրամասն կը խօսի Թիֆլիսի Մուրճ ամսագիրին Պոլսոյ թղթակիցը, որուն համաձայն՝ «Երեքշաբթի օր քանի մը գինուոր, սոֆթաներ եւ թիւրքեր կը պաշարեն Գարա-Կէօմրիւկի հայոց եկեղեցին, բայց ոչինչ կրնան ընել. իրենց կատաղութիւնը կը թափեն մօտակայ ութը հայ տուներու վրայ եւ տնեցիները ամէնքն ալ կը խողխողեն. մանուկները սուրերուն ծայրը կ'անցնեն եւ հայ լղի կնոջ մը որովայնը կը պատռեն, մանկիկը դուրս հանելու համար,

եւ անոր Շարուկ անունով) աղջիկն ալ կ'առեւանգեն:

«Տաճիկ մսավաճառ մը թշնամութիւն ունենալով դրացի ածխավաճառի մը հետ՝ զանի փողոց կը քաշկուտէ եւ առփթաներու հետ կը սպաննեն զանի եւ զաւակն ալ ծեծելով բանտ կը ղրկեն:

«Երեքշաբթի իրիկուն թիւրք զինուորներ եւ բարբարոս խուժանը կը յարձակին Գասըմ Փաշայի Հաճի Հասան խանին վրայ եւ ամբողջ խանը տակն ու վրայ կ'ընեն՝ սպաննելով, կողոպտելով: Պեշիկթաշի մէջ ալ առփթաներն ու ոստիկանները կը յարձակին երեք վանեցի հայ բեռնակիրներու վրայ, մէկը կը սպաննեն եւ երկուքն ալ շատ տեղերէ կը վիրաւորեն: Այագմա Գափու թաղին մէջ ոստիկաններ փայտի հարուածներով Առաքել անուն հայու մը ուղեղը դուրս կը թափեն:

«Ու ասանկ կռիւներ՝ Գում Գափու, Կետիկ Փաշա, Թաւուզ Փազարը, Ծիալի, Օտուն Գափու⁽²⁵⁷⁾, Ուն Գափու, Քերեստէլէր, Սամաթիա, Սուլթան Պէյագիտ, Խանգիւղ⁽²⁵⁸⁾, Ղալաթիա, Թոփհանէ, Պեշիկթաշ, գրեթէ Պոլսոյ ամէն թաղերու մէջ, բացի Բերայէն:

«Հայերէն մեռած են 500-700 անձ, թուրքերէն՝ 50-100 անձ:

«Ժողովուրդը խաներու անկիւններէն եւ անապահով տեղերէ ապաստանած է եկեղեցիները: Մայր եկեղեցին եւ Բերայի Երրորդութիւնը 1000-ական հոգիէն աւելի կան: ... Եկեղեցիներու[ն] ճակատը սուգի սեւ լաթերով ծածկուած է, սեւ լաթերուն վրայ՝ ճերմակ խաչեր: ... Նախորդ Երկուշաբթիէն սկսած Պոլսի խանութները -- շատ քիչ բացառութեամբ -- գոց են: ... Հայ դպրոցները գոց են»⁽²⁵⁹⁾:

Գոց էին նաեւ դուռ ու պատուհանները հայու բնակարաններուն, ուր լուռութիւնը կը տիրէր ամէնուրեք: Սարսափն իջեր էր վար ծնկաչոք եւ ամալքի մահասարսուռ հով մը կը պտուտէր փողոցներու երկայնքին: «Հայկական թաղամաս մտնելէ ետք՝ մօտ մէկ մղոնի վրայ գտայ ամէն տուն փակուած»՝ կը գրէր Թերէլն իր կառավարութեան. «ոչ մէկը կը տեսնուէր փողոցներուն մէջ՝ բացի փաթթոցաւոր ունեմաներէն»⁽²⁶⁰⁾ կամ կրօնականներէն եւ զինուորներու ջոկատներէն: Անուաւոր ոչ մէկ կառք կը տեսնուէր որեւէ տեղ, սակայն իւրաքանչիւր պատուհանէ տեսայ դէմքերը հայ տղամարդերու եւ կիներու, որոնք անձկագին կը նայէին ինծի անցած պահուստ»⁽²⁶¹⁾:

Երեքշաբթին մնացեր էր ետին, եւ այժմ դեսպան Թերէլը կը խօսէր Զորեքշաբթիի մասին: Օրն էր 2 Հոկտեմբեր, մինչ անոր նախորդող օրը, ինչպէս կը գրէ Փոլ Քամպոնը՝ «կրկին սպաննելու վիրաւորներ են հայերը Պոլսոյ եւ նոյնիսկ Կալաթայի մէջ: Երէկ

սպաննուած սպային⁽²⁶²⁾ դիակն այսօր պտտցուցին ամբողջ քաղաքին մէջ՝ մոլլաներու ընկերակցութեամբ: Հագար մը մարդ, այր թէ կին, ապաստանած են Պատրիարքարանը եւ մինչեւ հիմա կը մերժեն դուրս գալ անկէ: Հարիւրաւորներ ձերբակալուեցան: Կը փնտուռնին բանտերէն նոր արձակուած հայերն իսկ:

«Ոստիկանութեան նախարարը կը խոստովանի թէ կան 30 մահեր եւ 520 վիրաւորներ, սակայն այս թիւերը շատ են վար իրականութենէն»⁽²⁶³⁾:

Նիւ եորքի Հայք երկշաբաթաթերթին թղթակիցը, սակայն, իր 7 Հոկտեմբերի թուակիրով հաստատելէ ետք, թէ 2 Հոկտեմբերին ջարդ մըն էր տեղի ունեցեր Գարակէօմրիւկի մէջ, ուր սպանուեր էին մօտ տասնհինգ հոգի, որոնցմէ մէկը՝ յղի կին մը Աղաւնի անունով, եւ որուն փորը բանալով անկէ հաներ էին մանուկն ու փողոցները պտտցուցեր զայն, եւ ապա առեւանգեր նաեւ Աղաւնիին տասնհինգամեայ աղջիկը⁽²⁶⁴⁾: Կը գրէր տակաւին թէ «նոյն աւուր փոքր ջարդերն են Պեշիկթաշինն՝ 6 մահ, Գասըմ Փաշայինն՝ 4, Թոփհանէինն՝ 3, Ֆերիզիւղ[իինն]՝ 2: Վեց բեռնակիրներ որք բանտ կը տարուէին ոստիկանաց կողմանէ՝ սոֆթաներու խմբի մը կը հանդիպին. սոքա կը խնդրեն յանուն Աստուծոյ մէկ մէկ հարուած տալ. առաջարկնին կ'ընդունին, եւ խեղճ բեռնակրաց 2-ն անդ իսկ կը մեռնին: Վիրաւորեալներ[ը] մինչդեռ կառքով կը տանէին՝ սոֆթաներ[ը] խոշոր քարեր նետելով վերջ կու տան նոցա կենաց: Վերջապէս այսօրն կը սպաննուի եւսալսաճի⁽²⁶⁵⁾ Աւետիան Պատրիարքարանի մօտերն: Այս ջարդերուն վրայ Բերայի եւ Ղալաթիոյ եկեղեցիներն ալ կը լեցուին: Դեսպանք կը բողոքեն ջարդին դէմ»⁽²⁶⁶⁾:

Անգլիական մամուլը, սակայն, որ օրը օրին կը տեղեկագրէր այս բոլորը՝ յաճախ կը մնար խարխաբումի մէջ, ուրկէ դուրս գալու համար ունէր ոչ մէկ միջոց: Նոյնիսկ կային մամուլի լոնտոնեան արտայայտութիւններ, որոնք չըջուած կը ներկայացնէին ամէն ինչ: Ըստ գանատական Հալիֆաքս Հեթըլտին՝ լոնտոնեան Տէյլի Նիուզն իր 4 Հոկտեմբերի համարով կը դատապարտէր «անգլիական քանի մը օրաթերթերու խայտառակ փորձը Թուրքիան գառնուկ մը ներկայացնելու, իսկ հայերը՝ գայլ՝ այս սպանդին մէջ, որ լոկ ջարդ մըն էր եւ կու գար հաստատ գետնի վրայ կենալու թրքական մայրաքաղաքին մէջ տեղի ունեցած պատմական կարգ մը ոճիրներու հետ»⁽²⁶⁷⁾: Իրականութեան մէջ՝ նոյն օրաթերթը հաստատեր էր արդէն իր թղթակիցին գրիչով թէ Պոլսոյ մէջ զէնքի էր կանչուեր պահակագործը, այսուհանդերձ՝ համատարած

երկիւղ մը կը տիրէր ամէնուրեք. ոչ մէկը գիտէր, թէ հայկական դժգոհութիւնները մինչեւ ո՞ւր կրնային հասնիլ կամ ո՞ւր կրնային գլուխ ցցել: Ժիշդ էր որ փակ էին խանութները, ամալի՝ շուկաները, եւ հսկողութիւն կը կատարէին գինուորական ջոկատները փողոցներուն մէջ՝ սակայն ոստիկանութիւնը ձերբակալեր էր 500 հայ(268):

Իր կարգին՝ Լոնտոնի Սթաւտըրտ օրաթերթին թղթակիցը կը հեռագրէր նոյն թուականով, թէ ա՛յդ օրն իսկ կոկիկ ու վայելուչ հագած հայ մը ձերբակալուեր էր փողոցը քալած միջոցին եւ ընդդիմութեան վրան իր ձերբակալումին՝ ոստիկանները զայն սպաններ էին տեղնուտեղը: Գուցէ այս եւ նոյնանման բազմաթիւ դէպքեր պատճառ կը հանդիսանային որ հայեր համախմբուէին Գասըմ ֆաշայի մէջ որպէս ցոյց բողոքի: Իրենց կարգին՝ սոֆթաւները եկեր ու շրջապատեր էին զանոնք. հետեւանքն եղեր էր բախում մը շրջապատողներուն եւ շրջապատողներուն միջեւ՝ անըզգայ նայուածքին ներքեւ ոստիկանութեան: Արդի՛ւնք: Քսանէն հարիւր յիսուն մահ՝ ըստ դատողներու: Աւելին՝ նոյն օրը օսմանեան իշխանութիւնները հրաւիրեր էին Պատրիարք Իզմիրլեանը, որ մերժեր էր այդ հրաւերը, եւ որուն որպէս պատասխան՝ իշխանութիւնները անձնատուութեան պայման էին տուեր հայերուն մինչեւ կէսօրէն ետք ժամը երեքը, որմէ ետք գինուորական ուժով պիտի գրաւէին Պատրիարքարանն ու Մայր Տաճարը: Յետագայ ալլ հեռագիրով մը Սթաւտըրտի թղթակիցը կը հաղորդէր իր թերթին, թէ տակաւին չէր կատարուած Պատրիարքարանը ուժով գրաւելու սպառնալիքը՝ հակառակ պայմանաժամին աւարտելուն, թէ Պատրիարքարանէն հանուեր էին եօթը դիակներ թաղուելու համար, իսկ հակառակ բոլոր այս խառնակ կացութեան՝ դեռ կը տնտնային Պոլսոյ արեւմտեան դեսպանները, «որովհետեւ հայերը գինուած էին» ըստ իրենց. այսուհանդերձ՝ ոչ մէկ վտանգ կը ըսպառնար մայրաքաղաքի ալլ քրիստոնեաներուն: Ըստ թղթակիցին՝ «մեծ չփոթ կը տիրէր արքունիքին մէջ»(269):

Ամբողջական ընծայելու համար 30 Անպտեմբերէն մինչեւ 3 Հոկտեմբեր ինկող ժամանակահատուածին պատկերը՝ անհրաժեշտ է հոս տալ 3 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր մէկ տեղեկագիրը Յովհաննէս Եռսուֆեանին, որ կուսակցական իր ընկերներուն ծանօթ էր նաեւ Մելիք անունով: «Կոտորածը կը շարունակուի»՝ կը գրէ անիկա, անմիջապէս աւելցնելու համար թէ, «երէկ գիշեր Գասըմ ֆաշա հայոց թաղը սուրէ անցուցին թուրքերը. սպաննուածներու թիւը հարիւրներով կը հաշուուի: Բոլոր հայաբնակ թաղերը շատ

Թէ քիչ վնասուած են, բայց մեծ կոտորած (եւ) աւերումներ կատարուեր են Ստամբուլի կողմը եւ Գասըմ փաշա թաղը, որոնք մասնաւորապէս շատ վնասուող թաղերն են: Ընդհանուր սարսափ կը տիրէ: Դպրոցները 18-էն ի վեր⁽²⁷⁰⁾ գոցուեցան: Սարսափահար ժողովուրդը եկեղեցիները ապաւինած է: Ստամբուլի կողմը խանութները մեծաւ մասամբ գոց են: Փողոցներուն մէջ սպանութիւնները անպակաս են: Արիւնդուշտ թուրքերը զինեալ (եւ) արձակահամարձակ փողոցները կը պտտին եւ հանդիպած հայուն կը զարնեն [ու] կը սպաննեն չարաչար տանջանքներով: Մինչեւ իսկ թուրքեր կը յարձակին, ոստիկաններու ձեռքէն կը յափշտակեն ձերբակալուած հայը եւ սոսկալի տանջանքներով կը սպաննեն եւ ազատու անպատիժ կը շարունակեն իրենց ճամբան: Ոստիկանութիւնը եւ լրտեսները փողոցները հանդիպած կասկածելի հայերը կը խուզարկեն, որի վրայ [որ] գէնք գտնեն՝ կը գրաւեն եւ զինքը կը բանտարկեն: Բանտերու մէջ սոսկալի (եւ) անլուր տանջանքներով կը մեռցնեն բանտարկեալները. թիւրքերն անգամ սարսափով ու քստմենով կը պատմեն բանտարկեալներու[ն] կրած տանջանքները եւ սպանութիւնները: Տասնեակներով կենդանի-կենդանի գլխիվար հորերը նետած են: Բանտարկեալներու թիւը հարիւրներով կը հաշուեն: Ստամբուլ, Ղալաթիա, Պեշիկթաշ, Ուն Գափուլ⁽²⁷¹⁾, բոլոր թաղերու մէջ ժամ չ'անցնիր, որ քանի մը հայ չսպաննուի: Ահռելի եւ տմարդի կերպով կը վարուին նոյնիսկ անշնչացած դիակներու[ն] հետ: Անշունչ դիակը սոսկալի ծեծի կ'ենթարկեն: Ականատես մը կը պատմէ թէ ինք աչքովը տեսաւ թէ ի՞նչպէս անշնչացած դիակներ մահակներով ջարդելէն ետք՝ վրանին ելած [ու] ոտքերով կը կոխկուտեն. ուրիշ տեղ մը սոփթաները քանի մը հայ ձերբակալած՝ [անոնց] ականջները, բեխերը քաշելով փրցունելէն ետք՝ գանգը փշրեցին եւ ոտքէն բռնած քաշ տուին ու ծովը նետեցին. քաշ տուած ատեն ուրիշները մահակով, կացիներով կը զարնէին ետեւէն եւ մարմինը իրարմէ կը բաժնէին, կը յօշոտէին:

« ... Խաներու, թաղերու եւ փողոցներու մէջ կոտորուած հայերու[ն] թիւը 3-4 հազարէ աւելի է՝ պակաս չէ: Բազմաթիւ դիակներ անհետ ըրած են: Իրենք՝ թիւրքերը կը պատմեն, որ միայն Ստամբուլի կողմէն 300 կառք դիակ են տարած եւ ծով թափած: Մախսուսէի⁽²⁷²⁾ շոգենաւեր[ը] գիշերը հարիւրաւոր դիակներով կը մեկնին եղեր Մարմարա, ուր ծովու[ն] մէջ կը թափեն դիակները: Յարդ ոչ մէկ դիակ անցած է հայերու[ն] ձեռքը: Ինկած դիակը իսկոյն անհետ կ'ընեն եւ արեան ամէն հետք անմիջապէս կ'անհետացնեն: Թիւրք պաշտօնեաները անսպասելի ճարպիկու-

թեամբ, արագութեամբ եւ չտեսնուած փութաջանութեամբ առաջ կը տանին դիակներու անհետացման գործողութիւնը:

«Երէկ Եպարքոսը⁽²⁷³⁾ փոխուեցաւ եւ [անոր փոխան] նշանակուեցաւ Քիամիլ փաշան»⁽²⁷⁴⁾:

Իրաւ էր Եուսուֆեանը. փոխուեցաւ մեծ վեզիրը՝ Սալիտ փաշան, եւ զայն փոխարինելու եկաւ Քիամիլ փաշան. ըստ էօզթունայի՝ «քանի մը թուրքի դէմ հայերուն ոգի ի բռին սկսած այս դէպքի ընթացքին հետեւակագործի գումարտակ մը օգտագործել ուզելուն համար պաշտօնագրկուեցաւ»⁽²⁷⁵⁾: Մինչդեռ Արեւիքնար կ'ըսէ պարզօրէն թէ «այս ըմբոստութեան միջոցին անհրաժեշտ միջոցառումներուն դիմած չըլլալուն համար պաշտօնագրկուեցաւ վարչապետ Մեհմէտ Սալիտ փաշան»⁽²⁷⁶⁾: 1 Հոկտեմբեր 1895-ին անիկա փոխարինուեցաւ անգլիասէր ճանչցուած Քըպլըսլը Մեհմէտ Քիամիլ փաշայով»⁽²⁷⁷⁾:

Անգլիական մամուլը, սակայն, որ միշտ չէր որ կը փորձէր տեսնել իրաւը կատարուածին վարագոյրին ետին՝ մէկ անգամի համար հարցին մօտեցաւ հիմնովին տարբեր անկիւնէ: Ըստ գանատական Հալիֆաքս Հեթըլտին՝ անգլիական «Սթանտըրտը կ'ըսէր թէ հարցին միակ արդարանալի կէտը մեծ վեզիր նշանակումն է Քիամիլ փաշային: Անիկա այն շատ սակաւ ազդեցիկ թուրք պաշտօնատարներէն է՝ որուն վստահութեամբ կրնան նայիլ օտարները»: Թայմզը Սալիտ փաշայի որպէս յաջորդ Քիամիլ փաշայի մեծ վեզիրութեան պաշտօնական նշանակումը կը վերագրէր հայերու շարժումին: «Անոնց ընթացքը»՝ կ'ըսէր թերթը, «կրնայ դատապարտելի ըլլալ, սակայն անիկա ա'ռնուազն արձանագրեց իր առաջին յաջողութիւնը: Եթէ ծայրայեղութիւնները նոյնիսկ արդիւնքն էին լեղափոխական կոմիտէներու փութկոտութեան՝ նոյն խիստ միջոցառումը կարելի չէր գործադրել ժողովուրդի մը հանդէպ այդպէս՝ ինչպէս որ կարելի էր գործադրել զայն անոնց դէմ որոնք կը վայելեն յարաբերական ազատութիւնը հանրային լուզումին, որ կ'արտօնուի եւրոպական պետութիւններու ամենէն ազատախոհներուն կողմէ: Պոլսոյ ըմբոստներուն ետին կ'ընդնշմարտւին ստուերները Սասունի գոհերուն»⁽²⁷⁸⁾:

Ինչպէ՛ս ալ դնէին հարցը մամուլի արտայայտութիւնները Լոնտոնի մէջ՝ Սալիտ փաշան պաշտօնագրկուեցաւ մեծ պետութիւններու ճնշումին տակ⁽²⁷⁹⁾, որուն որպէս նախաբան՝ մեծ պետութիւններն արդէն իսկ շարժեր էին իրենց նաւատորմիղները եւ զետեղեր զանոնք կարգ մը նաւահանգիստներէն ներս Օսմանեան կայսրութեան⁽²⁸⁰⁾: Աւելին՝ Պոլսոյ արեւմտեան դեսպանները Բարձ-

րագոյն Դուռ էին դրկեր որոշ «նկատողութիւններ», որոնց ի պատասխան՝ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարար Հանոթոն կը յայտնէր ֆոլ Քամպոնին 3 Հոկտեմբեր 1895-ի իր հեռագիրով թէ ամբողջական ձեւով համաձայն էր այն բոլոր «նկատողութիւններուն», գորոնք անգլիացի եւ ռուս իր պաշտօնակիցներուն հետ համախորհուրդ՝ անիկա ներկայացուցեր էր Բարձրագոյն Դուռ՝ հաշկական խռովութիւններուն առիթով⁽²⁸¹⁾։

Հանոթոնի «նկատողութիւններ» բառին ետին կը կենար այն ծանուցագիրը որ շատ աւելի նման էր սպառնագիրի։ Այսուհանդերձ, ինչպէս որ առանց իր բառերն սքողելու կը յայտարարէր Լոնտոնի իշխանաւորներուն պաշտօնական խօսնակ Սթաւտորտ օրաթերթն իր 7 Հոկտեմբերի թիւով՝ սխալ էր մեծ բան ակնկալել վարչապետներու սա փոփոխութենէն։ Ըստ անոր՝ հիմնականն էր Սուլթանն ինք, որուն ի վերջոյ եկեր էր պահը ցոյց տալու թէ մեծ պետութիւնները որոշեր էին շարժիլ միասնաբար եւ համախորհուրդ⁽²⁸²⁾։

Ու պահ մը երեւակայել, որ համախորհուրդ այդ շարժումին պիտի մասնակցէր Պոլսոյ գերման դեսպան Ֆրայհէր Ֆոն Ջաուրման, որ 4 Հոկտեմբեր 1895-ի իր թիւ 136 հեռագիրով պիտի հաղորդէր Գերմանական կայսրութեան նախարարապետ Ֆիւսթէն Ֆոն Հոհենլոհէին, թէ անոր կը ներկայացնէր այն ծանուցագիրը «գոր դեսպանութիւններուն թարգմանները ներկայացուցին [օսմանեան իշխանութիւններուն] կեցնելու համար բարբարոս այն ջարդը գոր Պոլսոյ մահմետական ժողովուրդը շղթայագերծեց հայերուն դէմ։

«Դեսպանական ժողովի ծանուցագիրին բովանդակութիւնը համապատասխանելով նախապէս իմ հաղորդածներուն՝ զիս մղեց խնդրոյ առարկայ այս քալիին մասնակցելու՝ առանց ձեզմէ մասնաւոր ուղղութիւն ստանալու։

«Իրականութեան մէջ՝ կը թուի թէ ա՛յ ժամանակն է որ [Բարձրագոյն] Դուռին ցոյց տրուին Պոլսոյ օտարաբնակներուն ընդհանուր ապահովութեան սպառնացող այն վտանգները որոնք կը յառաջանան մոլեռանդ խուժանին անարգել մասնակցութենէն հաշկական ցոյցի անխնայ ճնշումին։

«Սկզբնական շրջանի հետապնդումն ու ջարդը այս անիմաստ ցոյցին մասնակից հայերուն՝ տակաւ փոխուեցան կանոնաւոր գրեգորութեան մը այդ վերջիններուն դէմ, որոնք ենթարկուեցան յարձակումի եւ խոշտանգումի՝ իրենց սեփական տուններուն մէջ։ Արթնցաւ խուժանին արեան պապակը, որ կրնայ որեւէ վայրկեան

գոհացում գտնել ոչ-հայկական շրջանակի մէջ:

«Դեսպաններուն միասնական քայլը՝ որուն մղիչ ուժը հանդիսացաւ Սըր Ֆիլիփ Քըրրին՝ կը թուի թէ չձախողեցաւ ունենալէ իր ազդեցութիւնը: Վերջապէս զգաստացաւ թուրք կառավարութիւնը եւ ընդունեցաւ այն աղէտը որ կրնար յառաջանալ իր անտարբեր թուլութենէն:

«Արտաքին գործերու նախարարը յանձնեց թարգմաններուն մանրամասն տեղեկութիւններ՝ թէ ձեռք պիտի առնուէին [անհրաժեշտ] բոլոր միջոցառումները, որպէսզի տիրէին հանդարտութիւնը, կարգն ու կանոնը եւ ընդհանուր ապահովութիւնը: Իրականութեան մէջ, նոյն օրն իսկ, [զինուորական] ջոկատներուն հրահանգուեցաւ շարժիլ դէպի Պոլիս, եւ որոնք արգելք հանդիսացան յաւելեալ խժոժութիւններու:

«Պոլսոյ անջատուած ըլլալուն [հանգամանքը] քաղաքին հարաւային մասէն՝ ինչպէս նաեւ թուրք պաշտօնատարներուն լուրթիւնը, կարելի չեն ընծայեր յստակ պատկերացումը կատարելու պատահածներուն: Այսուհանդերձ՝ կարելի է բաւական վստահութեամբ ըսել թէ

«1. Զոհերուն թիւը շատ աւելի մեծ է քան նախապէս ընդունուածը.

«2. Թուրք պաշտօնատարներն իրենք իսկ պատասխանատու են Պոլսոյ մէջ կատարուած արիւնահեղ խժոժութիւններուն: Իրենք՝ [թուրքերը] տեղեակ էին նախորոշուած հայկական ցոյցէն, եւ փոխանակ պարզօրէն զինուորական ուժով արգիլելու գայն՝ ձգեցին որ կայանար անիկա, եւ ոստիկանութեան կողմէ դրդուած ու բանակին կողմէ զէնքով ու մասնաւոր մահակներով գաղտնօրէն զինուած [թուրք] ժողովուրդը գրգռեցին որ յարձակէր հայ ցուցարարներուն վրայ եւ ցրուէր զանոնք»⁽²⁸³⁾:

Շատ էր վտանգալից՝ պահը, եւ վարչապետի մը փոփոխութիւնը, եւ նոյնիսկ անոր տուած ու տալիք հաւաստիքները չէին որ պիտի կարենային ապահովել անդորրն ու զսպել խուժանն ու սոփթան փողոցին: Առօրեայ եւ հասարակ տուեալներն իսկ ցոյց կու տային թէ վտանգը կը սպառնար որքան հայութեան՝ նոյնքան նաեւ թուրքիաբնակ օստրականներուն: Առնուազն այդ ցոյց կու տան գերման եւ ամերիկեան փաստաթուղթերը: Արդարեւ՝ ըստ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանին՝ մեծ սարսափ էր պատեր կարգ մը ամերիկացիներն ու ամերիկուհիները Պոլսոյ եւ Սկիւտարի մէջ, որոնց համար ազդու պաշտպանութիւն էր պահանջեր ինք ոստիկանութեան նախարար Հիւսէին Նազըմ փաշայէն, իսկ յաջորդ օրն

ալ, ինչպէս որ կը հաղորդէր անիկա Օլնիին՝ «բոլոր նահանգները առաքուելիք հեռագիր [հրահանգի] պահանջս կրկնեցի արտաքին գործերու նախարարին՝ պաշտպանութեանը համար ամերիկացիներուն»⁽²⁸⁴⁾։ Միւս կողմէ, սակայն, լո՛կ վախը չէր որ կը տիրէր մայրաքաղաքէն դուրս ալ վայրերու մէջ, ինչպէս էր պարագան Դամասկոսի, ուր ֆրանսական հիւպատոսն ենթարկուեցաւ յարձակումի՝ փողոցի տականքին եւ խուժանին կողմէ, նախատուեցաւ եւ ցեխարձակուեցաւ, դէպք մը՝ որուն համար Պոլսոյ ֆրանսական դեսպան Փոլ Քամպոնն անմիջական արդարութիւն պահանջեց օսմանեան իշխանութիւններէն⁽²⁸⁵⁾ եւ ստացաւ։ Մինչ այդ, սակայն, շարունակուեցան խժոժութիւնները, եւ Եոսուֆեան տեսակ մը հեզանքով էր որ գրեց, թէ «նշանաւոր բան չպատահեց։ Սպաննուած են 20-25 հոգի», մինչդեռ, ինչպէս կը լայտնէր՝ «թրքական խուժանը անցեր էր յարձակումի Կարինի, Իզմիրի, Տրապիզոնի, Ռոտոսթոյի, Տեսէ-Աղաճի, եւ նոյնիսկ հեռաւոր վանի մէջ»⁽²⁸⁶⁾։ Նիւ Եորքի Հայք շաբաթաթերթին պոլսաբնակ թղթակիցը կը գրէր Հոկտեմբեր 3-ին համար, թէ «Պինկոլցի Յակոբ Զոպեանն ողջ-ողջ ծովն կը նետեն ձեռքերը կապելէ վերջ։ Կազհանէի 15 հայ աշխատաւորաց 13-ն կը սպաննուին եւ 2-ն կը վիրաւորուին։ Վալիտէ Չեշմէի շինութեան [վրան] աշխատող հայերու[ն] վրայ յարձակելով 2-ն կը մեռցնեն։ Ֆերիգիւղի Թուղլայի ֆապրիքային⁽²⁸⁷⁾ գործաւորաց մի քանիներն ծեծի տակ կը մեռնին»⁽²⁸⁸⁾։ Այլ աղբիւր մը կը հաստատէ Կազհանէի սպաննութեան դէպքը։ Ըստ անոր՝ «Բերայի կազի գործին մէջ աշխատող միւսիւլման բանուորներն իրենց հայ գործընկերներուն 21-ն սպաննած են Հոկտ[եմբեր] 3-ի գիշերն։ Այս լուր[ը] խորին զայրոյթ պատճառեր է օտարականաց մէջ»⁽²⁸⁹⁾։ Աւելին՝ Պոլսոյ եւ շրջակայքի արհաւրալից եւ տագնապահար սա կացութեան ընթացքին՝ Երկուշաբթի օրը ձերբակալուածներէն լայտնի դարձաւ սպանութիւնը առնուազն հինգ հոգիի, մինչ սոֆթաները, իրենց կարգին, տակաւին կը շարունակէին հալածել, բռնել ու ծեծել իրենց հանդիպած հայերը, եւ, ինչո՞ւ չէ, նոյնիսկ սպաննել զանոնք։ Սա կացութեան մէջ՝ յստակ էր որ տակաւին շատ էր հեռու ապահովութիւնը, ահա թէ ինչո՞ւ համար Հոկտեմբեր 4-ին Պոլիսէն Լոնտոն առաքուած հեռագիր մը, քչիկ մը աւելի մտնելով ներսերը պետական կառուցներուն, հաստատեց թէ «երբ [Բարձրագոյն] Դուռի ծառայութեան մէջ գտնուող հայերը տեսան ծանրութիւնն իրենց հայրենակիցներուն կրած տագնապներուն՝ փախան քաղաքէն՝ վախնալով որ կառավարութիւնն իրենց հետ պիտի վարուէր իբրեւ լրտեսի։ Այսօր վերադարձան

բոլորն ալ՝ բացի Արթին փաշայէն՝ արտաքին գործերու նախարարութեան քարտուղարէն, որ կ'ամբաստանուի որպէս համակիր հայկական տենչերուն»⁽²⁹⁰⁾։ Անդին՝ «Ահմէտ փաշայի ապարանքին մէջ ծառայող երեք հայերն անդ իսկ կը սպաննուին։ Բ[արձրագոյն] Դրան մի քանի հայ ծառաներն կը վռնտուին եւ դուրս ելլենուն [պէս] կը ձերբակալուին։ Էթ Մէլտանի»⁽²⁹¹⁾ հայ տուներուն [ն] ապակիներն կը խորտակուին եւ 3 անձեր կը սպաննուին։ Բեռնաւորեալ [հայ] բեռնակիր մի սոփթայէ մը կը սպաննուի»⁽²⁹²⁾։ Ահաւասիկ բոլոր այս տուեալներն էին, որոնց վրան լենած՝ անգլիական Սթանտըլտ թերթի Պոլսոյ թղթակիցը եզրակացուց թէ նորոգուեր էին խառնակութիւնները եւ պատահեր ընդհարումներ հայերու եւ ոստիկանութեան միջեւ, որոնց որպէս հետեւանք՝ ինկեր էին բազմաթիւ հայեր։ Փակ էին բոլոր խանութները եւ գինուորական ջոկատներ կը շրջագայէին փողոցներուն մէջ։ Սա մէկն արդէն կը նշանակէր պաշարման իրողական վիճակ»⁽²⁹³⁾։ Այս կացութենէն մեկնած՝ օրերը լաւ չէին ամերիկեան դեսպան Թերէլին համար, որ չուշացաւ հաղորդելու իր կառավարութեան թէ «վաղը կրնայ տեսնուիլ խռովութիւններու կրկնութիւնը աւելի մեծ չափի մը վրայ՝ տրուած ըլլալով որ լեղափոխական ղեկավարները, որոնք ծանօթ են որպէս ծրագրողները [Բարձրագոյն] Դուռին դէմ [կատարուած] այս շարժումին՝ որոշած են ցոյց մը եւս կատարել արքունիքին դէմ»⁽²⁹⁴⁾։ Նոյն Հոկտեմբեր 3-ի ա'յլ հեռագիրով մը տակաւին աւելցնելու համար թէ «պատճառ կայ վախճալու որ բրտութեան դժբախտ այն արարքները որոնք պատահեցան քաղաքին մէջ վերջին քանի մը օրերու ընթացքին՝ կրնան չհասկցուիլ հեռաւոր նահանգներու մէջ, եւ առ այդ՝ հոն պատճառ դառնալ արիւնահեղութեան»⁽²⁹⁵⁾։

Հակառակ դեսպան Թերէլի այս շատ կարգին մտահոգութեան՝ 4 Հոկտեմբերի իր հեռագիրով անիկա կտրուկ կերպով կ'ըսէր Րիչըրտ Օլնիին թէ «հանդարտութիւն [կը տիրէր] վերջին քառասուն ութը ժամերուն»⁽²⁹⁶⁾։ Յստակ էր, որ դէպքերու արագ թաւալքին մէջ՝ ապակողմնորոշուած էր ամերիկեան դեսպանը։ Սակայն այդպէս չէին ուրիշներ։ Այսպէս՝ 5 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր նամակ մը գոր Պոլիսէն ստացաւ Ֆրետերիք Տէյվիս Կրինը՝ կ'ըսէր առանց բառերն սքօղելու, թէ «Չարդը շարունակուեցաւ ամբողջ Երեքշաբթին եւ Չորեքշաբթին առաւօտը։ Չկար ընդհանուր լարձակում մը տուններուն վրայ, սակայն կար միտում մը ըսպաննելու այն հայը, որ կը տեսնուէր փողոցը։ Այս առաւօտ Սուլթանը նուէրներ ղրկեց սոփթաններուն, որոնք մասնակցեցան գոր-

ծին⁽²⁹⁷⁾։ Ոչ մէկ մահմետական է ձերբակալուած հայերուն սպանութեան համար⁽²⁹⁸⁾։ Բոլոր այս գործին մէջ վատթարագոյնն եղաւ [ոստիկանութեան] նախարարութեան մէջ վայրագ սպանութիւնն այն բանտարկեալներուն ա'յն իսկ սպաներուն կողմէ՝ որոնց պարտականութիւնն էր պաշտպանել զանոնք։ Կարգ մը ականատեսներ կը նկարագրեն թէ մարդեր ի՞նչպէս մեռնելու աստիճան կը խոշտանգուէին ոստիկաններուն կողմէ [ոստիկանութեան] նախարարութեան շէնքին մէջ։ Օտար դեսպանատունի մը քարտուղարը որ Երկուշաբթի օր պատահեր էր որ գտնուէր հոն՝ տեսաւ ութը հայեր որոնք ներս բերուեցան փողոցէն եւ իսկոյն սպաննուեցան սուլիսահար»⁽²⁹⁹⁾։

Պոլիսէն Լոնտոնի Սթանտորտին քաշուած 4 Հոկտեմբերի հեռագիր մը իր կարգին հաղորդեց ի միջի այլոց թէ եւրոպական դեսպանատուներու քարտուղարները բողոք բառնացին ոստիկանական ծայրայեղութիւններուն դէմ եւ թուրք խուժանին բարբարոսութեան՝ վիրաւոր կամ ձերբակալուած հայերուն դէմ, որոնցմէ ոմանք սպաննուեր էին թոպամահ, եւ ուրիշներ՝ անդամահատուած։ Անդին բանտերուն մէջ կային հազարէ աւելի հայեր, իսկ առիթէն օգտուելով՝ թուրք ու քիւրտ խուժանը կողոպտեր էր հայերուն խանութներն ու գրասենեակները⁽³⁰⁰⁾ եւ մնացեր անպատիժ։

Պոլիսէն հասած Հոկտեմբեր 4-ի այլ հեռագիր մը, զոր կուտայ զանատական Հալիֆաքս Հերլոտ օրաթերթն իր 7 Հոկտեմբերի թիւով՝ շատ աւելի մանրամասնեալ ձեւով մը կը ներկայացնէր այս բոլորը։ Ըստ անոր՝ «Երկուշաբթի եւ Երեքշաբթի օրերու ըմբոստութենէն յառաջացած կացութիւնը քննելու համար կայացած օտար դիւանագէտներու ժողովին արդիւնքն եղաւ այն որ զանազան դեսպանութիւններու եւ առաքելութիւններու թարգմաններուն հրահանգուեցաւ պաշտպանել օտար կրօնականները ոստիկանութեան ծայրայեղութեան եւ մահմետական խուժանի բարբարոսութեան դէմ՝ ձերբակալուած եւ վիրաւոր հայերու հանդէպ անոնց [ցուցաբերած] գործունէութեան համար. այս հայերէն ոմանք եղեր էին թոպամահ եւ ուրիշներ դարձեր էին խեղանդամ։ Թարգմանները ղրկուեցան նաեւ [Բարձրագոյն] Դուռին լուրջ ուշադրութիւնը հրաւիրելու ամբողջ խնդիրին վրայ եւ արտաքին [գործերու] նախարարէն խնդրելու որ միջոցառումներու դիմէր պաշտպանելու համար օտարները եւ հաստատելու կարգն ու կանոնը։ Միացեալ Նահանգներու դեսպան Պր. Թերէլ ներկայացուց մասնաւոր պահանջ որ դիմուէր միջոցառումներու Գում Գափուի շրջ-

Ջանին մէջ պաշտպանելու համար ամերիկացի միսիոնարները: Իր դիմումներն ունեցան ուզուած ազդեցութիւնը: Քաղաքը հանդարտ է: Յայտնի է, որ կառավարութիւնը ձեռք է առած ամէն նախագգուշութիւն արգիլելու համար այլ անկարգութիւն: Ձեռք առնուած նախագգուշութիւններէն մէկն էր պահակներու զետեղումը թրքական թաղամասին շուրջ անոր բնակիչներուն անկէ դուրս ելքը եւ քաղաքին հայերով բնակուած մասերն անոնց մեկնումը արգիլելու համար: Վախնալով որ իրենք ենթակալ են ջարդի՝ հայ պատսպարեալները տակաւին խռնուած կը մնան եկեղեցիներուն մէջ՝ պարզօրէն յուսալով որ հոն ապահով են -- ոստիկանութիւնը չկատարեց Հայոց Պատրիարքարանը յարձակումով գրաւելու իր սպառնալիքը հոն ապաստանածներու չյանձնուելու պարագային: Միայն Բերայի եկեղեցիին մէջ կան հինգ հարիւր ապաստանեալներ: Փակ է Կալաթայի հայկական ճեմարանը՝ մահմետական աստուածաբանական ուսանողներու անոր վրան յարձակելու սպառնալիքին պատճառով: Անկարգութիւններու մէջ այս ուսանողներն էին որ խաղացին աչքառու դեր: Անոնց մօտ խորապէս արթնցած է մոլեռանդութեան ոգին: Անոնք կը կատարեն կատաղի բազմաթիւ սպառնալիքներ թէ ինչ պիտի ընեն իրենց կրօնի թշնամիներուն: ... Վստահելի աղբիւրէ մը կ'իմացուի, թէ ձերբակալուած են հազարէ աւելի հայեր եւ նետուած բանտ՝ ցոյցին գործօն կերպով մասնակցած ըլլալու կամ ալ խռովութիւն յառաջացնելու ամբաստանութեամբ: Թէպէտեւ չկան անկարգութեան բացայայտ արարքեր՝ կան [սակայն] խորը թաղուած անհանդարտութիւն մը եւ մրտատանջութիւն մը, որոնք յայտնի են ամէն կողմ: Թուրքերը ատրճանակ եւ փամփուշտ կը գնեն: ... Երեքչաբթի օրուան ցոյցի ատեն մահմետականներու ամբոխներ օգտուեցան տակնուվրայութենէն աւարի տալու համար հայկական խանութներն ու գրասենեակները»⁽³⁰¹⁾:

Մուսլլ, չա'տ էր մուսլլ պատկերը, սակայն Սուլթանը չէր որ արդարութիւն պիտի ընէր: Ընդհակառակը, անիկա բարձրօրէն գնահատեց իր մայրաքաղաքին տականքին եւ խուժանին կատարած վայրագութիւնն ու արիւնահեղութիւնը եւ զանոնք արժանացուց կայսերական իր շնորհներուն: Ըստ Պոլսոյ Սապահ օրաթերթի 5 Հոկտեմբերի մէկ լօգուածին՝ «Երէկ Նորին Վսեմութիւն Իզգէթ պէյ գնաց Սուլթան Պէյազիտի շրջանը եւ անոր որոշ մետրեւէներուն զոհագործումի համար բաշխեց 11 ոչխար եւ բաւական քանակ մըն ալ՝ կայսերական ողորմածութիւն»⁽³⁰²⁾: Իր կողմէ՝ դէպքերուն ժամանակակից եւ յաճախ ականատես վեր. Պլիս կը

գրէր թէ երբ մէկ կողմէ Սուլթանը Սալիտ փաշան կը փոխարինէր «Քիւսիլ փաշայով, որ կարողագոյն քաղաքագէտներէն մէկն է զոր թուրքիան երբեք ճանչցած ըլլայ՝ ... այս մէկուն ընկերացաւ Սուլթանի պալատէն սոփօսանքուն առաքումը քանի մը հարիւր ոչխարի եւ որոշ քանակով անուշեղէնի՝ որպէս պարգեւ անոնց հաւատարմութեան»⁽³⁰³⁾։ Թէ սա երկլար քաղաքականութեան դէմ Սուլթանին ինչ ըրաւ արեւմտեան դիւանագիտութիւնը՝ յստակ է այսօր։ Իրականութեան մէջ՝ անիկա տնտեսաց մերթ եւ դիւանագիտութիւն խաղաց երբեմն։ Մերթ մտածեց միասնական աշխատանքի մասին, ու երբեմն ալ սպառնաց պատկան իր երկիրներուն նաւատորմիղները իջեցնել ջուրերը Օսմանեան Աշխարհին։ Աւելին՝ եղան պահեր երբ կասկածեցաւ կատարուածներուն վրան Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս եւ չափազանցութիւն նկատեց ջարդերը Սասունին եւ ալլ վայրերուն, եւ նոյնիսկ՝ մերթ անվատահոսութիւն ցուցաբերեց ի՛ր իսկ դեսպաններուն ներկայացուցած տեղեկագիրներուն հանդէպ։ Իրաւ էր, որ այդ դիւանագիտութիւնը ներկայացուց հաւաքական պահանջագիր մը⁽³⁰⁴⁾, որուն պատասխանն ստացաւ լո՛կ Հոկտեմբեր 6-ին, եւ որուն համաձայն՝ օսմանեան իշխանութիւնները պատրաստ էին որոշ զիջումներ կատարելու «վերջին դէպքերէն ետք»⁽³⁰⁵⁾։ Իրականութիւնները, սակայն, կ'ըսէին ալլ բան, որովհետեւ Քիւսիլ փաշայի վարչապետութեան կոչուիլն իսկ բաւ եղաւ, որ մեծ պետութիւններէն ուսմանք նահանջէին իրենց պահանջներուն եւ անոնց հետապնդումին մէջ⁽³⁰⁶⁾, որուն ի տես՝ Լոնտոնի Թայմզ օրաթերթը կ'եզրակացնէր թէ բառերն անօգուտ էին Սուլթանին համար, եւ անհրաժեշտ էր որ մեծ պետութիւնները խօսքէն անցնէին գործի⁽³⁰⁷⁾։

6

Սակայն, կը թուի թէ, որպէս հետեւանք մեծ պետութիւններու նաւատորմիղներու շարժումներուն ու ճնշումներուն անգլիական եւ ֆրանսական դիւանագիտութեան՝ գոնէ արտաքինապէս սկսաւ բան մը փոխուիլ մայրաքաղաքէն ներս սուլթաններուն, որուն ի տես՝ Նիւ Եորքի Հայք երկչաբաթաթերթին Պոլսոյ թղթակիցը եզրակացուց թէ «քաղաքիս մէջ ջարդերն կը նուազին, սակայն բանտերու մէջ կը սաստկանան։ Բանտարկուողաց մեծագոյն մասն ծեծով կը սպաննուին եւ դիակներն ծով կը լեցուին։ Այսպիսով հարիւրներով անհետացուցած են [թուրքերը]»⁽³⁰⁸⁾։

«Եւրոպական թերթերու թղթակիցներ[ը] կը դիմեն ի Պատրի-

արքարան եւ կ'այցելեն միջնաբերդի վերածեալ եկեղեցիներն:

«Ֆրանսական եւ ռուսական դեսպանատան[ց] Ա[ռաջին] թարգմաններն գան տեսակցիլ Պատրիարք հօր հետ»⁽³⁰⁹⁾:

«Պատրիարքարանի կողմանէ բողոք առ մեծ տէրութեանց դեսպաններն վասն անգթութեանց»⁽³¹⁰⁾:

Ճիշդ էր, միջնաբերդի էին վերածուեր Պոլսոյ հայկական կարգ մը եկեղեցիները, ուր մահի սարսափէն հալածական՝ ապաստաներ էին կարգ մը հայեր: Մուսթաֆա թուրանի վկայութեամբ՝ հոն «հաւաքուած հայեր գէնք ու ռումբ գործածեցին, բայց ի վերջոյ յանձնուեցան ոստիկանութեան՝ անոր հետ տեղի ունեցած բախումէ մը ետք»⁽³¹¹⁾: Իրաւ էր, որ կատարուած օսմանեան ճնշումին դէմ «Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյն մէջ ատրճանակի ձայն մը կ'ենէ, եկեղեցին պաշարեալ կը մնայ քանի մը ժամեր, պատսպարելոց համար եկած ուտեստներն կը գրաւուին, [եւ] մի քանիներ կը ձերբակալուին»⁽³¹²⁾, սակայն սուտ է թուրան եւ կը խեղաթիւրէ իրականութիւնը: Եկեղեցիներուն մէջ օգտագործուեցան ոչ գէնքեր եւ ոչ ալ ռումբեր, ու մանաւանդ՝ հոն ապաստանածներուն եւ ոստիկանութեան միջեւ տեղի ունեցաւ ոչ մէկ բախում: Իրականութեան մէջ՝ հայկական եկեղեցիներէն ներս ամբօրէն փակուած հայութիւնը դուրս հանելու համար օսմանեան իշխանութիւններն ուղեցին խիստ հրահանգներ ոստիկանութեան նախարարին՝ առ ի գործադրութիւն. «սակայն», ինչպէս կը հաղորդէ Պոլիսէն քաշուած հեռագիր մը՝ «այս պաշտօնեայն չուզեց՝ այնպիսի գործողութեան մը հետեւանքներէն երկնչելով»⁽³¹³⁾, եւ հայեր յամառեցան մնալ եկեղեցիներուն մէջ, որովհետեւ, ինչպէս 6 Հոկտեմբերին կը յայտնէին վեց պետութիւններու Պոլսոյ դեսպանները օսմանեան իշխանութիւններուն՝ «մայրաքաղաքի հայ բնակչութեան մօտ կը տիրեն յուզում եւ մտահոգութիւն, որոնք չեն թրւիր խաղաղի: Ի՛նչ որ ալ ըլլան պատճառները, որոնց կարելի ըլլայ վերագրել զանոնք, կը թուի թէ փոխանակ նուագելու՝ անոնք [այդ յուզումն ու մտահոգութիւնը] օրէ օր կ'աւելնան միայն: Նոյնպէս, ըստ հանրային գրուցի, վախ կայ որ մարդեր ականատես ըլլան նոր դէպքերու:

«Միւս կողմէ՝ մտահոգութիւնը որ կը յառաջանայ շարժումին չմասնակցած հայերու դէմ ձեռք առնուած միջոցառումներէն [ու] զանգուածային ձերբակալութիւններէն, [եւ] բազմաթիւներու ենթարկուած բրտութիւնը պատճառ կը հանդիսանան, որ հայերէն ոմանք ապաստանին եկեղեցիները, որոնցմէ չեն ուզեր դուրս գալ՝ առանց լուրջ երաշխիք մը ստանալու իրենց ազատութեան եւ

կեանքին համար: Յստակ է, որ այսպիսի կացութեան մը երկարաձգումը կրնայ միայն աւելցնել լուզումը եւ կազմել մնալուն պատճառ մը բախումներու»⁽³¹⁴⁾:

Ինչպէս որ ալ տարագուին ու բացատրուին պատճառները հայերու հալ եկեղեցիներէն ներս փակուած մնալուն՝ ինչպէս կը գրէ ժամանակակից մը՝ սկիզբները «կառավարութեան կողմէ որեւէ արգելք չիկար [եկեղեցիները] մտնող [եւ] ելլողներուն համար, բայց երէկ եւ այսօր ոստիկաններ չեն թողուր որ մարդ ներս մտնէ. այս արգելքը նոյնիսկ քահանաներուն համար է»: Թուրքերը կը կասկածին որ եկեղեցիներու[ն] մէջ շատ զէնք եւ ռազմամթերք պահուած կան»⁽³¹⁵⁾:

Զէնք՝ գու՛ցէ, բայց ո՛չ շատ: Իրաւ ալ՝ Պոլիսէն Լոնտոն առաքուած 6 Հոկտեմբեր հեռագիր մը կու գայ հաստատելու Թուրանի յայտարարութիւնը: Ըստ այդ հեռագիրին՝ «Պատրիարքարանի Մայր Եկեղեցւոյն մէջ Երկուշաբթիէն ի վեր ապաստանեալ հայերն այսօր կէսօրին մի քանի գնդակ արձակեցին, եւ վախցուեցաւ թէ նոր պայթում մը վերահաս էր: Շէնքին հսկող ոստիկանք իսկոյն լուր տուին իշխանութեանց, եւ զօրաց մեծ բազմութիւն հասաւ ի վայրն»⁽³¹⁶⁾:

Ո՛չ միայն ա՛յդ սակայն: Պոլիսէն Լոնտոն քաշուած 6 Հոկտեմբեր Թուակիր ա՛յլ հեռագիր մը իր կարգին կը հաղորդէր թէ Պատրիարք Իզմիրլեանը գրեր էր վեց տէրութիւններու դեսպաններուն՝ թէ «Իբրեւ սոֆթա ծպտեալ մարդիկ սկսած են յարձակումն հայոց վերայ: [Եւ] անյայտ եղած 400 հայերու ցանկ մը լղած է» անոնց⁽³¹⁷⁾: Աւելին՝ Թիֆլիսի Մուրճ ամսագիրին Պոլսոյ թղթակիցը յայտնելէ ետք թէ արեւմտեան պետութիւններու Պոլսոյ վեց դեսպանները Պատրիարքարան այցելեցին՝ կը շարունակէ տակաւին թէ «անցքին յաջորդ օրերը իրենց առաջին թարգմաններն ալ եկեղեցիները այցելեցին՝ ժողովրդին վիճակը տեսնելու եւ լսելու համար:

«Զորս անգամ Տատեան Աթին փաշան Պատրիարքարան եկած է ...

«Մզկիթներու մէջ ազդարարուած է որ պէտք է հայերու հետ ադէկ վարուիլ: Անաստողները պիտի պատժուին: Այս ազդարարութիւնը ժողովրդին հաղորդողը սոֆթան է:

«Տաճիկ պաշտօնեաները խիստ հսկողութեան տակ առնուած են: Մեծ պաշտօնեաները շատ կը վախնան ապստամբ»⁽³¹⁸⁾ հայերէն:

«Զիաւոր եւ հետի զինուորներ խումբ-խումբ Պոլսի ամէն փողոցները կը պտտին եւ կը հսկեն:

« ... Հայ դպրոցները գոց են: Երբ ստորագրուի ծրագիրը⁽³¹⁹⁾՝ եկեղեցիները ապաստանողները անմիջական գործադրութիւն պիտի պահանջեն, ինչպէս նաեւ անմիջական կարգադրութիւն Սասունի եւ սասունցիներու համար»⁽³²⁰⁾:

Ըստ Խաչ-Պապեանին՝ դէպի լաւը կ'ընթանար ամէն ինչ, բան մը որ հակառակն էր իրականութեան: Իր 6 Հոկտեմբեր 1895 թրւակիր հեռագիրով Պոլսոյ ֆրանսական դեսպան ֆոյ Բամպոնը կը գծէր հիմնովին այլ պատկեր մը սակայն: Անոր համաձայն՝ « ... մեր տեղեկութիւնները նախատեսել կու տան նոր ցոյցեր:

«Այս առաւօտ Պոլսոյ մէջ գետնըռած եւ ոստիկանութեան կողմէ անմիջապէս վերցուած որմնագրեր կը հրաւիրէին մահմետականները միանգամ ընմիշտ ձերբազատուիլ կեաւորներէն»⁽³²¹⁾:

«Եւրոպական համայնքները մատնուած են ծանր տագնապի:

«Այսօր վեց մեծ պետութիւններու ներկայացուցիչները միացան եւ ստորագրեցին պահանջագիր մը»⁽³²²⁾ ... որ վաղը պիտի ներկայացուի [Բարձրագոյն] Դուռին:

«Մենք կը յայտնենք մեր մտաւախութիւնը. մենք կառավարութենէն կը պահանջենք այն՝ ինչ որ անիկա մտադիր է ընել խաղաղեցնելու համար հոգիները, եւ կ'առաջարկենք կարգ մը միջոցառումներ:

«Նոյն ատեն՝ վստահութիւն ներշնչելու համար մեր համայնքներուն՝ որոշեցինք եզերանաւերը փոխադրել մեր կայքերը, որոնք տակաւին կը գտնուին Թերաբիա եւ Պիլիւք-Տերէ»⁽³²³⁾:

Եւ չորս օրը օսմանեան իշխանութիւններուն ներկայացուցաւ 6 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր այս պահանջագիրը, որ բազմաթիւ այլ բաներու կարգին կը հաստատէր, թէ «ամէն բանէ վեր նշելի ծանր իրողութիւն մըն է այն՝ որ երկուշաբթի օրուան ցըրուումէն ետք ցոյցին՝ մեծ թիւով անհատներ որոնք կը պատկանէին ո՛չ ոստիկանութեան [եւ] ոչ [ալ] բանակին՝ այսինքն սոֆթաւներ, Պոլիս հաստատուած քիւրտեր, [եւ] իշխանութիւն չունեցող անհատներ՝ զինուեցան, հետապնդեցին հայերը, եւ յարձակեցան նոյնիսկ այլ համայնքներու պատկանող քրիստոնեաներուն վրայ: Ցոյց կը տրուին անոնց կողմէ կատարուած բազմաթիւ յարձակումներ ինչքի վրայ եւ դէպքեր՝ կողոպուտի եւ սպանութեան: Հեռու անոնց ծալրայեղութիւններուն վերջ մը դնելէ՝ իշխանութիւնն ունի ամէն երեւոյթ զանոնք քաջալերած ըլլալու: Կարգ մը դեսպանութիւններ կարողացած են արձանագրել խժոժութիւններ՝ որոնց ենթարկուած են իրենց քաղաքացիները: Ամէն մարդ գիտէ ոստիկաններուն եւ զինուորներուն կատարած կամայական ձերբակալու-

թիւնները եւ վայրագ արարքները:

«Որքան որ ալ մեղադրելի ըլլան ցուցարարներուն կատարած արարքները՝ ներելի չէ այսպիսի վերաբերում մը:

«Միւս կողմէ՝ ոստիկանութիւնն ի՛նք մեծապէս մոռցած է արդարութեան եւ չափաւորութեան իր պարտականութիւնները, որոնք կը ծանրանան ուսերուն վրան հանրային իշխանութեան: Բոլոր վկայութիւնները համաձայն են փաստելու մէջ թէ անիկա ձերբակալութիւններ է կատարեր առանց չափի ու սահմանի, առանց հակակշիռի եւ առանց ճշդելու ինքնութիւնը մարդերուն: Ձերբակալած ու բանտ նետուած է մեծ թիւ մը անմեղ անցորդներու՝ պարզ այն պատճառով որ հալ էին անոնք կամ կը նմանէին հայու: Ամէն ձեւի ծայրաչեղութիւններով՝ ոստիկանութիւնը յարձակում է գործեր ձերբակալուածներուն վրայ, եւ մէկէ աւելի անգամներ ոստիկաններն սպաններ են անպաշտպան բանտարկեալները»⁽³²⁴⁾:

Նոյն թուակիր եւ թիւ 141 հեռագիրով մը Պոլսոյ գերման դեսպան Ֆոն Ջաուրման տարբեր չէր գծեր պատկերը: Յայտնելէ ետք թէ անգլիական եւ ֆրանսական դեսպաններուն ստացած լուրերուն համաձայն՝ յետագայ օրերուն տեղի պիտի ունենային շատ աւելի զօրաւոր ցոյցեր՝ քան այդ մէկը որ պատահեր էր Սեպտեմբեր 30-ին, եւ առ այդ ոռւս դեսպանին՝ Նելիտոֆին թիկունք տրւած՝ անոնք եւ այլ դեսպաններ անգամ մը եւս դիմեր էին օսմանեան իշխանութիւններուն եւ ցոյց տուեր անոնց առկա վտանգը եւ զօրաւոր ու ազդու կերպով պահանջեր անոնցմէ առաջին առնել «նախորդ դէպքերու կրկնումին» եւ առ այդ՝ Բարձրագոյն Դուռ յանձնէր լուրագիր մը ձեռամբ Աւստրո-Հունգարական Կայսրութեան թարգման Պարոն Քալիսին որ երիցագոյն անդամն էր Պոլսոյ դիւանագիտական անդամներուն՝ Ֆոն Ջաուրման կը յայտնէր տակաւին թէ «մեր այս կատարածները կը վերաբերին մի միայն միջոցառումներուն եւ ոչ թէ Հայկական Հարցի առնչութեամբ առնուող քայլերուն. անոնք կը վերաբերին լո՛կ հանրային անդորրին, ապահովութեան եւ Պոլիս գտնուող օտարաբնակներուն, այնպէս որ յարմար գտալ մասնակցիլ եւ ինքզինքս դուրս չդնել աւստրո-հունգարական եւ իտալական ներկայացուցիչներու ընթացքէն եւ անգլիական քայլէն՝ հակառակ այն իրականութեան որ այս պահուս ես ծանրակշիռ չեմ նկատեր կացութիւնը՝ ինչպէս որ կը կարծեն պաշտօնակիցներս:

«Հոս կառավարութիւնն ամենայն յստակութեամբ վստահեցուց Մեծ Վեզիրին միջոցով թէ կառավարութիւնը կ'աշխատի կարգն

ու կանոնը պահպանել Պոլսոյ մէջ եւ թէ այս պահուս կայ ոչ մէկ պատճառ չընդունելու թէ ինք կրնայ յարգել իր խոստումը:

«Սակայն կրնան հոս ու հոն տեղի ունենալ հայկական ըմբոստութիւններ, զորոնք յեղափոխական կոմիտէն կրնայ բռնկեցնել: Բայց այս մէկը կա՛յ այս կոմիտէի ծրագիրին մէջ: Թրքական կառավարութիւնը ամենայն դիւրութեամբ կընայ տէր դառնալ կացութեան՝ իր բանակովը, որ այս պահուս գրաւած է Պոլիսը, առանց որ ամբոխը մասնակցի ցուցարարներուն դէմ [տարուելիք] պայքարին՝ ինչպէս որ եղաւ նախորդ ցուցին:

«Հոս հայերուն մեծամասնութիւնը հեռու կը կենայ շարժումէն. միայն մաս մը որ կը մասնակցի այս ցուցին սպառնալիքի ներքեւ՝ զէնք ու դրամ կը ստանալ յեղափոխական կոմիտէէն:

«Այսպիսով, դժբախտաբար, կը ստեղծուի խուճապ մը, որ շատ ճարպիկ կերպով կ'օգտագործուի կոմիտէին կողմէ, որպէսզի գըրգռուած պահէ հայութեան զգացումները եւ ստեղծէ նորանոր ծայրայեղութիւններ:

«Արդ, այս ձեւով, հարիւրաւոր հայ ընտանիքներ փախան եւ ապաստան գտան հայկական եկեղեցիներուն մէջ, եւ հակառակ կառավարութեան բոլոր յորդորներուն՝ անիկա չկարողացաւ զանոնք դուրս հանել եկեղեցիներէն: Նոյնպէս փակ են հայերուն խանութները խռովարարներու սպառնալիքին տակ:

«Գերագրգիռ է ներկայ կացութիւնը, բայց կը կարծենք թէ անկարելի չէ որ [Բարձրագոյն] Դուռին հանդէպ մեր որդեգրած լուրջ կեցուածքին որպէս հետեւանք՝ ներկայ կառավարութիւնն աշխատի այնպէս՝ որ մեղմանայ մահմետական կրօնական մոլեռանդութիւնը»⁽³²⁵⁾:

Սակայն ամբողջական ընծայելու համար գծած պատկերը դեպանական այս թուղթերուն՝ հոս անհրաժեշտ է տալ հատուած մըն ալ ականատես վկայի մը նոյն թուակիր մէկ նամակէն: Արդարեւ, ըստ անոր, «հայ ժողովուրդը տակաւին յուզման եւ սարսափի մէջ է: Թիւրք կառավարութիւնը կատղած եւ չփոթած է. ամբողջ զինուորական ուժը եւ ոստիկանութիւնը զէնքի է կոչուած եւ ամէն վայրկեան պատրաստ է յարձակուելու հայ ժողովրդի վրայ՝ կոտորելու համար [զայն] յանուն քաղաքական անդորրութեան եւ խաղաղութեան: Մահմետական ազգաբնակ[չ]ութիւնը եւ ամբողջ խուժանը ակռաները կը կճրտեցնէ եւ զէնքին պատրաստ»⁽³²⁶⁾՝ առիթի մը կը սպասէ հայերը ջարդելու եւ կողոպտելու համար: Մահմետականները բացարձակ [կերպով] կը սպառնան, որ մինչեւ տասնեակ [մը] հայու գլուխ չկտրեն՝ դաշոյնը պատենի մէջ չպիտի դնեն:

«Հայերը տակաւին կը մնան խմբուած՝ եկեղեցիներուն մէջ եւ ելքի մը կը սպասեն: Պատրիարքը կոչուեցաւ պալատ, պալմանաւ որ առանց ժողովրդի երթալ, վերցնելով հետը միմիայն Քաղաք[ական] ժողովի ատենապետները: Պատրիարքը երբ յայտնեց որ չի կրնար ժողովրդին արգիլել իր ետեւէն երթալ՝ այն ատեն ըսուեցաւ որ չերթալ պալատ: Եկեղեցիներուն դռները պատած են սեւ շղարշով: Սպանութիւնը նուագած է. երբեմն-երբեմն թիւրք ոստիկանները դանակները կը փորձեն եւ օրական 10-15 զոհ կ'երթալ: Պոլիսը կատարեալ պաշարման վիճակի մէջ է եւ պատերազմական վիճակ ունի: Հեծեալ եւ հետեւակ զօրքի ջոկատներ կը պըտըտին փողոցները: Սարսափը կը տարածուի եւ ուրիշ ազգերու վրայ: Այսօր ատրճանակի մը պայթիւնի[ն] վրայ Բերայի Կալաթա Սարայի պահականոցէն դուրս կը թափին պահուած զօրքերը եւ զինեալ թուլումպաճիները⁽³²⁷⁾ եւ կը պաշարեն ամէն կողմէ Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին: Ահ ու սարսափ կը տարած[ու]ի[ն] Բերա, ամէն ոք հապճեպով կը գոցէ խանութը եւ կ'աճապարէ [իր] կեանքը փրկել: Շատերը վախէն անկողին կ'իյնան: Լեզունին կը կապուի շատ մը յոյներու:

«Մենք⁽³²⁸⁾ եւս ջլատուած ենք. մանաւանդ անպատրաստ՝ անակակալի եկանք: Մերինները եւս խմբուած են եկեղեցիները եւ գէնք, գէնք կը պոռան: ... Գաւառները եւս կոտորածներ կատարուեր են. օր[ինակ]՝ Տրապիզոն, Կարին, Վան, Թեքիրտաղ, Տետէ-Աղաճ, Իզմիր եւ ուրիշ քաղաքներ. տակաւին ստոյգ եւ մանրամասն լուրեր կը պակսին: ... Ժողովուրդը ամէն տեսակ աջակցութիւն կը ցուցնէ եկեղեցիներու մեր ժողովուրդին»⁽³²⁹⁾:

Սակայն նոր չէին օղակումն ու պաշարումը եկեղեցիներուն. ընդհակառակը, անոնք սկսան առաջին իսկ օրէն շարժումին, երբ «ոստիկանութեան կողմէ գինուած սոֆթանները յարձակեցան քաղաքին վրայ»՝ ինչպէս կը հաղորդէ Փոլ Քամպոնը Հանթթոյին, որուն որպէս հետեւանք՝ «այս թաղամասի ժողովուրդին մէկ մասը ապաստանեցաւ եկեղեցիին մէջ, որ պաշարուեցաւ ոստիկանութեան կողմէ: Պոլսոյ Պատրիարքարանի եկեղեցին եւ Կալաթայի մէջ ալ եկեղեցի մը ուր հայերն ապաստաներ են՝ պաշարուած են նոյնպէս»⁽³³⁰⁾: Ֆրանսացի դեսպանէն քիչ ետք՝ իր 8 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր նամակով Դրօշակի Պոլսոյ թղթակիցն եկաւ հաստատելու այս բոլորը, թէ «այսօր եկեղեցիները պաշարուեցան. դուրս ելլողներուն խուզարկելէ ետք ազատ կը թողուն: Կ'երեւի թէ [թուրքերը] մտադիր են սովամահ ընել [հայերը], կամ ալ հարձակուիլ [զանոնք] որ դուրս ելնեն: Կը յուսացուի, որ յուսահատ ժողո-

վուրդը ներսէն դուրս խուժէ եւ յարձակի գինուորներու[ն] վրայ՝ մեռնելու կամ ապրելու համար»⁽³³¹⁾։

Մեռնելու՝ կամ ապրելու՝ Փաստերը սակայն ցոյց կու տային որ մահն էր որ կը թակէր դուռը հայութեան։ «Ամէն տեղէ կոտորածի գոյժեր կը հասնին»՝ պիտի գրէր Յովհաննէս Մելիքեանը քիչ ետք։ «Վիճակնիս շատ կրիտիքական է. տեղուոյս ռուսական դեսպանը պարզապէս կը հակառակի մեր խնդրոյն։ Եւրոպական դեսպաններն ալ չեն պաշտպաներ մեզ։ Զերբակալութիւնները վերսկսան, եւ շատ մը անձեր լաչառներէն սկսան ձերբակալել։ Պատրիարքը գլուխը կորսնցուցած է, [եւ] ընելիքը չի գիտեր։ Ամէն կողմէ կոտորածի լուրեր կը հասնին Պատրիարքարան։ Մարդը սրտի ցաւէն հիւանդացեր է։ Երէկ ռուսական առաջին թարգմանը Պատրիարքարան գացած եւ պահանջած է Պատրիարքէն, որ զսպէ յեղափոխականները, որոնք իբր թէ նոր շարժումներ կը պատրաստուին ընելու։ Պատրիարքը զայրացեր եւ ըսեր է, որ ինք չ'ընդունիր այդպիսի առաջարկ մը, որովհետեւ ինքը ո'չ յեղափոխական է եւ ոչ ալ անոնց պետը ... »⁽³³²⁾։

Իրականութեան մէջ՝ 8 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր հեռագիր մը Պոլիսէն կը հաղորդէր Լոնտոնի Սթանտըրտին, թէ Ռուսիան հաւաստիացուցեր էր Բարձրագոյն Դուռը թէ թէպէտեւ ինք միացեր էր մեծ պետութիւններուն՝ անոնց պահանջներուն առիթով՝ սակայն չէր մտադրեր դիմել ու ձեռնարկել միջոցառումներու⁽³³³⁾, մինչդեռ նոյն թուակիր ալլ հեռագիր մը չէր ուշանար հաղորդելու թէ ո'չ միայն խռովութիւններն սկսեր էին Արեւմտեան Հայաստանի զանազան շրջաններուն մէջ՝ ալլ ճնշում բանեցնելու համար Բարձրագոյն Դուռին վրայ՝ մեծ պետութիւններն իրենց նաւերը կանչեր էին Ղալաթիա, որոնց ի տես՝ Օսմանեան կայսրութեան նախարարներու խորհուրդն չտապով նստեր էր ժողովի՝ պատասխանելու համար պահանջագիրին մեծ պետութիւններուն, եւ ապա աւելցնելու տակաւին թէ «ծանր խռովութիւնք ալլեւ տեղի չունեցան աստ։ Իստամպուլի եւ կալաթայի հալ խանութք գոց են։ Երէկ երեկոյ հետի եւ հեծեալ զօրաց վերայ նոր յաւելում եղաւ փողոցներն հսկելու [համար]։

«Սուլթանն երկու անգամ զՅարութիւն փաշա առաքեր է ի Պատրիարքարան գործակցելու Պատրիարքին հետ ի համոզել այն հայերն որ եկեղեցեաց մէջ ապաստանած են՝ վերադառնալ իրենց տներն։ Այս ուղղութեամբ կատարուած ջանքերն անօգուտ եղած են, սակայն, հալք յայտարարելով թէ իրենք թուրք կառավարութեան պաշտպանութեան խոստումներուն չեն կրնար վստահիլ։ Ընդ

ամէն 95 դիակունք լանձնուած են Պատրիարքարանի պաշտօնէից՝ հրամանաւ Սուլթանին, եւ [իշխանութիւնք] կը պնդեն թէ այդքան հալ միայն սպաննուած են նորադէպ ժխորմանց ատեն:

« ... Պատրիարքն անդուլ ջանից մէջ, ուժասպառ եղած [եւ] անկողին ինկած է: Քանի օրէ ի վեր քնացած չունի»⁽³³⁴⁾:

Ծանր էր կացութիւնը Պոլսոյ հայոց եկեղեցիներէն ներս նաեւ, ուր ամբողջական էր պաշարումը: Ըստ Միացեալ Նահանգներու Պոլսոյ դեսպան Թերէլի 8 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր մէկ հեռագիրին՝ շաբաթէ մը ի վեր եկեղեցիներն ապաստանած հայերը կը մերժէին դուրս գալ կամ ձերբակալուելու վախէն եւ կամ ալ լեղափոխական հայերու պահանջին ընդառաջելով: «Կարծիքները կը տարբերին»՝ կը հաստատէր անիկա, անմիջապէս ետք աւելցնելու համար որ մեծ էր սարսափը ամերիկացի միսիոնարներուն մօտ նաեւ, որոնք կը վախնային ջարդուելէ, մանաւանդ որ՝ «վերստին նշանակուեցաւ նախկին արտաքին [գործերու] նախարար Սալիտ փաշան»⁽³³⁵⁾: Նոյն թուականի այլ հեռագիրով մը, սակայն, Թերէլը կուգար ամբողջացնելու պատկերը: «Վերջին երկու օրերու ընթացքին»՝ կը գրէր անիկա, «հազարէ աւելի հայեր փակուած մնացին Բերայի եւ Ստամպուլի իրենց եկեղեցիներուն մէջ, եւ փակ են գրեթէ բոլոր վաճառատունները: Անոնք եկեղեցիներուն մէջ կը մնան հրահանգին վրան իրենց լեղափոխական առաջնորդներուն, որոնց կը վախնան վրիժառութենէն՝ եթէ չհնազանդին: ... Հայերուն իրենց եկեղեցիներէն ներս մնալուն իրողութիւնը կը գրգռէ թուրք ժողովուրդը, որ անկէ ներս տեսնել կը կարծէ ցոյց մը՝ համակրանք արթնցնելու համար հայ ժողովուրդին հանդէպ: ... Մոլեռանդ մահմետական կրօնականներ՝ որոնք կ'ըսուի թէ գործօն դեր խաղացին իրենց բիրերով հայերն սպաննելու մէջ [Սեպտեմբեր] 30-ին եւ այս ամսուն 2-ի գիշերը՝ տակաւին կը տեսնուին փողոցներուն մէջ անբնական բոտութեամբ, թէպէտեւ անոնցմէ ձերբակալուած են 60-ը»⁽³³⁶⁾:

Գաղջ, շատ է գաղջ՝ Թերէլն իր գնահատումներուն մէջ: Յետագային այս մէկը պիտի պատճառաբանուէր Բիշըրտ Օլնիին կողմէ, թէ «պետական պաշտօնատունը վստահելի քիչ տեղեկութիւն ունի»՝ որովհետեւ, «Միացեալ Նահանգները բաժին չունէր» որեւէ գործի մէջ: Չքմեղանքի սա կեցուածքը որ կը վերաբերէր Մուշի ու Սասունի կոտորածներուն՝ տարածուեցաւ նաեւ Պոլսոյ դէպքերուն վրայ, ինչ փոյթ որ ֆրանսական եւ անգլիական դեսպանութիւնները իջած ըլլային հրապարակ: Ըստ Փոլ Քամպոնի՝ «եկեղեցիներուն մէջ ապաստանած հայութիւնը կը գնահատուի

2000-էն աւելի: Պատրիարքարանն ու բոլոր հաստատութիւնները պաշարուած են զօրքին կողմէ եւ արգիլուած է հոն մտնել եւ ուտելիք մտցնել: Բոլոր դեսպանները համաձայնեցան, որ պահանջեն չեղարկումը այս միջոցառումներուն եւ առաջարկեն իրենց միջնորդութիւնը եկեղեցիները պարպել տալու համար: ... Եթէ ընդունուի այս միջնորդութիւնը՝ հաւաստիքներ պիտի պահանջենք ապահովութեանը համար ապաստանեալներուն եւ պիտի փորձենք դուրս հանել զանոնք՝ երաշխաւորելով զիրենք ամէն հակառակութեան դէմ, [որովհետեւ] որքան ատեն որ ապաստանեալները մնան եկեղեցիներուն մէջ՝ անոնք ենթակալ են վտանգի ... »⁽³³⁷⁾: Իրաւալ, նոյն օրն իսկ, Պոլսոյ եւրոպական դեսպաններն իր պաշտօնին մէջ վերահաստատուած Սալիտ փաշային⁽³³⁸⁾ ներկայացուցին հաւաքական ծանուցագիր մը, զոր ստորագրեր էին Քալիսը, Նելիտոֆը, Քամպոնը, Քըրին, Զաուրման եւ Պոլլաթին, եւ որով անոնք կը յայտարարէին թէ «իրաւասու աղբիւրներէ կ'իմանանք թէ մայրաքաղաքին հայկական եկեղեցիները ուր կը գտնուին բազմաթիւ ապաստանեալներ՝ որոնց մէջ կ'իյնէր եւ մանուկներ՝ պաշարուած են ոստիկանութեան կողմէ որ կ'արգիլէ ուտելիքի մուտքը հոն:

«Եթէ ճիշդ է այս տեղեկութիւնը՝ վախ կալ որ այսպիսի կացութիւն մը ունենալ ծայրայեղ կերպով լուրջ հետեւանքներ եւ տանի անդամանելի դժբախտութիւններու: Ուրեմն կը հաւատանք որ մեր պարտականութիւնն է մեր միջնորդութիւնն ընծայել կայսերական կառավարութեան՝ լուծելու համար այն դժուարութիւնը որ տեղի է տուած այս միջոցառումներուն. մինչ այդ՝ կը խնդրենք առկախել գործադրութիւնն անոնց»⁽³³⁹⁾:

Սալիտ փաշան պատասխանեց նոյն օրն իսկ, եւ ուրանալէ ետք ամէն ինչ՝ յայտնեց թէ օսմանեան իշխանութիւնները պատրաստ էին ընդունելու միջնորդութիւնը օտար դեսպանութիւններուն «դժուարութիւնները լուծելու յարմար միջոցներ որոնելու համար»: Ըստ այդ պատասխանին՝ «առնուած է ոչ մէկ որոշում՝ արգիլելու համար ուտելիքներու մուտքը եկեղեցիներէն ներս, ուր հայեր կը գտնուին հաւաքուած: Ուրեմն՝ անհիմն է այս տեղեկութիւնը: Ամէն օր, եւ մանաւանդ այսօր՝ աւելի քան երբեք, ինչպէս կը հաստատեն տեղեկագիրները ոստիկանութեան եւ քաղաքի կուսակալութեան՝ անհրաժեշտ ուտելիքները մուտ են գործած այս եկեղեցիներէն ներս»⁽³⁴⁰⁾: Այսուհանդերձ՝ նոյն թուականի՝ ալսինքն 8 Հոկտեմբերի պաշտօնական իր շրջաբերականով Բարձրագոյն Դուռը կ'ընդունէր թէ որդեգրուած էր այսպիսի միջոցառում մը⁽³⁴¹⁾, եւ առաջին իսկ վայրկեանէն յստակ էր արդէն թէ կը ստէր, պար-

գօրէն կը ստէր Սալիտ փաշան, եւ կ'ուզէր որ ամէն մարդ հաւատար իր խօսքերուն, երբ անդին՝ Հոկտեմբեր 11-ի իր նամակով Նիւ Եորքի Հայք երկչաբաթաթերթի Պոլսոյ թղթակիցը կը գրէր 9 Հոկտեմբերին համար, թէ «Գում Գափուի եկեղեցին սննդեան մուտք կ'արգիլուի: Պատրիարքարանի երթեւեկն ալ կ'արգիլուի, [եւ] հազիւ մի քանի ժողովականներ կը յաջողին մտնել»⁽³⁴²⁾ հոն: Նոյն օրը՝ Տատեան Արթին փաշան կրկին այցելեց Պատրիարքարանը եւ փորձեց համոզել ժողովուրդը, որ դուրս գար եկեղեցիէն: Սակայն ձախողեցաւ ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս որ ձախողեր էր քանի մը օր առաջ՝ Հոկտեմբեր 7-ին: Այն ատեն Տատեան Արթին փաշան խնդրեր էր Պատրիարք Հօրմէն՝ Սուլթանին անուևով, որ ցրուէր եկեղեցին ապաստանած հայերը: Իսկ Պատրիարքը պատասխաններ էր թէ «եկեղեցին ժողովրդեանն է եւ նա իւր կրօնի տան մէջ ապաստանեալ է առ ահի. եթէ կառավարութիւնն ապահովցնէ թէ չպիտի ձերբակալէ ու բանտարկէ եւ պիտի պաշտպանէ [զայն] ընդդէմ իսլամ խուժանին՝ անշուշտ ժողովուրդն իւր տուններն պիտի երթայ»: Ըստ Տատեանին՝ Սուլթանը կու տար այդ վստահութիւնը, եւ առ այդ՝ Պատրիարքարան կանչուեցան ներկայացուցիչները Մալր Եկեղեցի ապաստանածներուն, որոնք, սակայն, պարզ եւ առանց բռները ծամծմելու յայտարարեցին, թէ «մենք մեծ հաւատք ունիմք Տատեան գերդաստանին վրայ եւ վստահ եմք թէ անկեղծ են Ձեր ապահովութիւններն, սակայն դուք ... խաբեալի մը պաշտօնեան էք, որ միշտ խաբած է ու կը խաբէ զմեզ եւ զՁեզ: Միեւնոյն ապահովութիւնն կու տային մեզ անցեալ Երեքշաբթի եւ այն երեկոյեան արդէն ժողովուրդն սկսած էր ցրուիլ, երբ Չուգուր Պոսթանի եւ Գասըմ Փաշայի ջարդերն աւելի եւս լեցուցին եկեղեցիներն, յայնմ հետէ կրկին վստահացուցին մեզ հայազգի մեծ անձնաւորութեանց միջոցաւ, սկսած էինք հաւատալ իսկ, [եւ] ահա Գարակէօմրիկի, Էթմէլտանի, Տումապագչէի եւ այլ դէպքեր տեղի ունեցան եւ ժողովուրդն աւելի խռնուեցաւ եկեղեցիներն. ի՞նչպէս կ'ուզէք որ այլեւս հաւատանք. Ձեզ ղրկողն ձեզ խաբած է եւ կամի ձեզմով զմեզ ալ խաբել եւ ապա ջարդել. կարող է մեզ աստ իսկ ջարդել ... »: Այն ատեն Տատեան Արթին փաշան եղելութիւնը հաղորդեց Սուլթանին, որ նոյնհետայն հրահանգեց անոր յաջորդ օրն իսկ վերադառնալ եկեղեցին եւ հոն ապաստան գտած հայերուն տալ պահանջուած ապահովութիւնը⁽³⁴³⁾:

Սակայն լո՛կ Տատեան Արթին փաշան չէր որ այցելեց Պատրիարքարանն ու եկեղեցին խռնուած ժողովուրդին: Արդարեւ՝ ինչպէս կը հաստատէ Արսէն Կիտուր, առանց սակայն նշելու աղբիւրն

իր տեղեկութեան, «Ժողովուրդը տարհամոզելու աշխատանք կատարեցին նաեւ Գաբրիէլ Նորատունկեանն ու Տիգրան Խան Քելեկեանը»⁽³⁴⁴⁾, որոնցմէ անկախ, ինչպէս կը տեղեկագրէր Խաչ-Պապեանն իր հին տոմարի 29 Սեպտեմբերի թուակիրով՝ «երկու թըրքասէր հարուստ հայ անձնաւորութիւններ, Աբիկ Ունճեան եւ Յովհաննէս Նուրեան, կայսերական պալատ կը կանչուին եւ Սուլթանին կողմէ յորդոր կը ստանան եկեղեցիներէն Ժողովուրդը դուրս հանելու, որովհետեւ Սուլթանը կ'ուզէր հաւատացնել ամենուն որ Պոլսի մէջ Արեւմտեան Ազգայնական Կոմիտէն⁽³⁴⁵⁾ Նուրեան չի համարձակիր եկեղեցու մը սեմէն մտնել: Ունճեան ալ նախ Մալրեկեղեցին եւ յետոյ Գասրմ Փաշայի եկեղեցին կը խօսի թէ՛ Վեհ. Սուլթանին շնորհով խաղաղութիւն կը տիրէ, իւրաքանչիւր[դ] ձեր տեղերը դարձէք, եւայլն: Ժողովուրդը անոր երեսին «վա'տ, դա'ւաճան, տա'ճկասէր» կը պոռայ եւ նախատելով կը ճամբէ:

«Նոյնպէս պատահար մըն ալ Բարթոլոմէոս Եպիսկոպոսին [կը պատահի], երբ Պերայի եկեղեցին գնացած է, երիտասարդ մը երեսին պոռացած է. «վա'տ Բարթոլոմէոս»»⁽³⁴⁶⁾:

Այս բոլորէն ետք, ահա՛ւասիկ, կրկին հոն էր Տատեան Աթին փաշան, եւ Հալք երկշաբաթաթերթի թղթակիցին իսկ բառերով անիկա «կ'ըսէ թէ այցելած է բանտն, թէ անդ իրեն ցուցած են 19 իսլամ բանտարկեալներ իբր գլխաւոր հեղինակ դուրսն գործուած խժոժութեանց, որք խստիւ պիտի պատժուին: Ժողովուրդն կ'ըսէ թէ եթէ չարագործներն պատժել կամին՝ նախ ոստիկանութեան նախարարն ու տեսուչն կախուելու են եւ վերջն միայն Ժողովուրդէն գոր իրենք գրգռած են: Վերջապէս ապաստանեալք Սուլթանին տուած խոստմանց մասին եւրոպական ապահովութիւն կը պահանջեն»⁽³⁴⁷⁾:

Վստահութի՞ւն՝ Սուլթանին տուած ու տալիք երաշխիքներուն՝ անկէ ունէր ո'չ մէկը հայերուն: Ինչպէս կը հաղորդէր Պոլիսէն Լոնտոն առաքուած եւ 9 Հոկտեմբեր թուակիր հեռագիր մը՝ թէպէտեւ կոտորածը կազմակերպողներէն եւ իրագործողներէն շատեր ծանօթ էին թէ՛ դեսպանութիւններուն եւ թէ՛ ալ օսմանեան իշխանութիւններուն՝ անոնց բոլորն ալ փողոցներն էին ամէն օր եւ վստահ՝ որ իրենց համար կար ո'չ մէկ վախ ձերբակալումի: Ծանօթ էր բոլորին նաեւ, որ կարգ մը բարձրաստիճան թուրք պաշտօնատարներ թիկունք կը կանգնէին անոնց եւ բարձր կը գնահատէին զանոնք ու անոնց կատարածը, եւ նոյնիսկ նիւթապէս գնահատեր էին մեծամեծներն այն սոփթաներուն՝ որոնք ամենէն աւելի

եռանդ էին ցուցաբերած վերջին խժդժութիւններու ընթացքին: Իրաւ էր, որ մերթ կ'արտօնուէր կարգ մը հայ եկեղեցականներուն մօտեւ եկեղեցիները, սակայն անոնք կ'ենթարկուէին մանրակրկիտ խուզարկութեան, երբ դուրս կու գային անոնցմէ: Իրաւ էր նաեւ, որ դեսպաններու ճնշումին ներքեւ, օսմանեան իշխանութիւնները բանտերէն արձակելու էին սկզբնական օրերու հազարաւոր ձերբակալներէն ոմանք, որոնք կը խոստովանէին որ իրենց բանտարգելութեան շրջանին՝ իրենք եւ իրենց բախտակիցները մնացել էին անսուաղ եւ զուրկ՝ բժշկական որեւէ խնամքէ՝ հակառակ իրենցմէ ոմանց ծանրօրէն վիրաւորուած ըլլալուն⁽³⁴⁸⁾: Նոյն թուականի ալլ հեռագիր մը, սակայն, կը հաղորդէր թէ Բարձրագոյն Դուռը կը յայտարարէր մեծ պետութիւններու Պոլսոյ վեց դեսպաններուն, թէ վերջին անկարգութիւններու ընթացքին մահմետականները չէին յարձակողները, ալլ հայերը՝ որոնք սպաննեցին մահմետականները⁽³⁴⁹⁾:

Իրաւ ալ՝ երբ ա'յս էր մթնոլորտը աշխարհէն ներս Սուլթանին՝ ալ ո՞վ կրնար կամ կ'ուզէր հաւատ ընծայել տրուած կամ տրուելիք երաշխիքներուն: Այսուհանդերձ՝ ծանր, չա'տ ծանր էր պահը, եւ ճգնաժամային՝ անցնող իւրաքանչիւր վայրկեան, ահա թէ ինչո՞ւ համար Սուլթանն ու իր կառավարութիւնը հարկադրուեցան տեղի տալ արեւմտեան ճնշումներուն եւ Հոկտեմբեր 8-ի ուշ երեկոյեան ի վերջոյ պատասխանեցին վեց պետութիւններու հաւաքական ծանուցագիրին⁽³⁵⁰⁾. սակայն տրուած պատասխանին անբաւարար բովանդակութիւնը մէկտեղեց վեց դեսպանները, որոնք ի տես՝ Բարձրագոյն Դուռը հանդիպում մը ունեցաւ անոնց հետ: «Բարձրագոյն Դուռն ընդունած ըլլալով դեսպաններուն միջնորդութիւնը հայ եկեղեցիներուն պարպումը յաջողցնելու համար»՝ կը գրէր Փոլ Քամպոնը 10 Հոկտեմբեր 1895-ի իր հեռագիրով՝ «մեծ պետութիւններու ներկայացուցիչները խորհրդակցեցան այսօր [թուրք] արտաքին նախարարին հետ: [Օսմանեան] կառավարութեան անունով անիկա խոստացաւ որ անգէն դուրս ելլող հայերը կարող էին մեկնիլ իրենց տունները առանց ձերբակալուելու, ոչ ալ [որեւէ] միջամտութեան:

«Հետեւաբար՝ վաղն առաւօտ թարգմանները դեսպաններու երաշխաւորութիւնը պիտի տանին զանազան եկեղեցիներ: Եթէ կարելի ըլլայ գոհացնել ապաստանեալները՝ անոնք պիտի հսկեն անոնց⁽³⁵¹⁾ ելքին եւ հանրային իշխանութեան կողմէ անոնց պաշտպանութեան»⁽³⁵²⁾:

Յաջորդ առաւօտ, ինչպէս որ կը հաղորդէ լոնտոնեան մամուլը

լին առաքուած հեռագիր մը Պոլիսէն՝ հայ եպիսկոպոս մը եւ մեծ պետութիւններու դեսպաններուն քարտուղարները իջան Գում Գափուի Մայր Տաճարը եւ հաղորդակցութեան մէջ մտան հոն ապաստանածներուն հետ: Երկար տեւեցին վարանումն ու խորհրդակցութիւնները, եւ եկեղեցիին մէջ ապաստան գտածները պահանջեցին որ ներում շնորհուի քաղաքական յանցաւորներուն, իրենցմէ չառնուին իրենց ունեցած գէնքերը, բանտերը բացուին դեսպաններուն առջեւ ի քննութիւն, եւ ազատ արձակուին անմեղ բանտարկեալները: Դեսպանական քարտուղարներն ու թարգմանները մերժեցին նկատողութեան իսկ առնել այս պահանջները: Մինչ այդ՝ դուրս ելան կարգ մը կիներ ու մանուկներ, որոնք սակայն անմիջապէս վերադարձան՝ երբ գտան որ տղամարդերը չէին հետեւեր իրենց: Նոյնհետայն դեսպաններուն ներկայացուցիչները խորհրդակցեցան Պատրիարքին հետ, որմէ ետք՝ Պատրիարք Հօր ջանքերուն շնորհիւ սկսաւ պարպուիլ Գում Գափուի եկեղեցին: Դուրս եկողներու ցուցակները կազմուեցան քահանաներու կողմէ, իսկ բարապանները խուզարկեցին զանոնք եւ գտնուած գէնքերը վար դրին Պատրիարքարանին մէջ: Գում Գափուին յաջորդեցին միւս եկեղեցիները: Իսկ ոստիկանութիւնը մնաց լո՛կ դիտողի դերին մէջ⁽³⁵³⁾:

Իրաւ էր հաղորդածը 10 Հոկտեմբերի այս հեռագիրին ու զայն հաստատելու կու գայ Եռսուֆեանին Դրօշակի խմբագրութեան լղած 11 Հոկտեմբերի նամակը, որուն համաձայն՝ «երէկ երեք պետութեանց թարգմանները եկեղեցիները գացին եւ համոզեցին ժողովուրդը, որ եկեղեցիներէն ելնէ, խոստանալով ապահովութիւն: Եւ երէկուրնէ սկսան ելնել: [Միայն թէ] վեց պետութեանց դեսպանները կ'ըսուի թէ նոտա են ներկայացրել, որու գլխաւոր կէտերը ասոնք են՝ ա) ցոյցի առթիւ բոլոր բանտարկեալներու ազատութիւն (կարծեմ ընդհանուր ըլլալու է), բ) սպաննուածներու եւ վնասներու հատուցում, գ) յանցաւորներու պատիժ եւ դ) 61-րդ լօգուածի գործադրութիւն⁽³⁵⁴⁾: Եթէ չորրորդ կէտը ճիշդ է՝ այս տեսակ մը ջնջումն է Մայիս 11-ի ծրագիրին: Աչքերնիս լոյս, փոխանակ առաջ երթալու՝ աւելի ետ կ'երթանք»⁽³⁵⁵⁾:

Հոս թիւրիմացութեան մէջ է Յովհաննէս Եռսուֆեանը, որովհետեւ իր վկայութեան վերջին հատուածը ներկայացուեցաւ ո՛չ թէ դեսպաններուն կողմէ՝ այլ ժողովուրդին կողմէ՝ դեսպաններուն, եւ՝ մերժուեցաւ: Սակայն ինչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը՝ եկեղեցիներէն դուրս եկան հոն ապաստանածները, որոնց՝ «մեծ տէրութիւններու թարգմանները ... ցրուեր էին անոնց կեանքը ա-

պահովող մասնաւոր թուղթեր, ու երբ իրենց պնդումին վրայ անոնք դուրս կ'ելլեն իրենց գէնքերը յանձնելով գաւաւսներուն⁽³⁵⁶⁾ երեք հազար հայերու վրայ միայն հարիւր քսան կտոր [գէնք] կը գտնեն»⁽³⁵⁷⁾:

Պոլսոյ ֆրանսական դեսպան Փոլ Քամպոնի 12 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր եւ Հանոթոյին ուղղեալ հեռագիրը տեսակ մը ամփոփումն է եկեղեցիներու պարպումի գործին: Ըստ անոր՝ «երեք օր տեւող դեղեւումէ եւ սակարկութիւններէ ետք՝ վեց դեսպաններու թարգմանները կարողացան փակել Գում Գափուի Պատրիարքարանի եկեղեցին, որ կը պարունակէր 550 ապաստանեալ, որոնցմէ 136-ը գինեալ:

«Բերայի եկեղեցիէն որ կը պարունակէր 1350 ապաստանեալ [թարգմանները] կարողացած են ապահովել մեկնումը 400-ին: Մընացեալ մեծամասնութիւնը խոստացած է [եկեղեցին] պարպել վաղը: Թարգմանները վաղը պիտի շարունակեն այցելութիւնը եկեղեցիներուն:

«Նկատառելի է սփռուածութիւնը գինեալ զօրքին եւ ոստիկանութեան, եւ ոստիկանները հոգածութեամբ կը գործադրեն հրահանգները մեր ներկայացուցիչներուն:

«... Երէկ գիշեր մահմետականներու գինեալ խումբեր ձգեցին քաղաքը. [սակայն] վախ կայ որ անոնք քարուքանդ ընեն շրջակայ հայկական գիւղերը»⁽³⁵⁸⁾:

Ըստ Քամպոնի՝ վերջացեր էր ամէն ինչ՝ առնուազն Պոլսոյ մէջ: Պարպուեր էին եկեղեցիները իրենց ապաստանեալներէն, յանձնուեր՝ գէնքերը, բացուեր՝ շուկաները, հաստատուեր՝ անգորրն ու ապահովութիւնը, եւ ամէն մարդ անցեր՝ իր գործին: Աւելին՝ մեկներ էր դուրսէն Պոլիս եկած գինեալ մահմետականներու խումբանը: Գուցէ գործ մը կատարած ըլլալու ուրախութիւնն էր Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանին ունեցածը, եւ անոր հետ՝ մնացեալ արեւմտեան դեսպաններունը: Սակայն տխուր էր պոլսահայը, ո'չ՝ պէտք է ըսել՝ ամբողջ հայութիւնը, որովհետեւ այս բոլորին ճի'շդ հակառակն էր իրաւ: «Հակառակ կառավարութեան խոստման եւ դեսպանաց ներշնչած ապահովութեան՝ եկեղեցիներն ապաստանողներէն մի քանիներն ձերբակալուեցան, գանակոծուեցան եւ սպանուեցան իսկ»՝ կը գրէ Նիւ Եորքի Հայք երկշաբաթաթերթի Պոլսոյ թղթակիցը իր 17 Նոյեմբեր 1895-ի նամակով 12 Հոկտեմբերին համար: «Զարդն վերսկսելու մասին սպառնալիքներ կը լսուէին իսլամաց կողմանէ. Գասըմ Փաշայի բնակիչներէ[ն] մի մասն իրենց բնակարաններն աւարի առնուած գտան: Շատեր փակ

գտան իրենց բնակարաններն. թուրք տանտէրներն չէին ուզեր ընդունիլ իրենց հայ վարձկաններն: Երբեմն խաներու մէջ ալ նոյնն կը պատահի: Քանի մը տանտէրներ [կը] խոստանան հայերն ընդունիլ իրենց տանց մէջ եթէ իսլամութիւնն ընդունին [անոնք]: Այս խեղճերէն] շատեր [կը] վերադառնան Բերայի եկեղեցին»⁽³⁵⁹⁾: Յաջորդ օրը տակաւին կը շարունակուէր հալածանքը հայերուն դէմ, եւ առ այդ՝ հայերն ուզեցին վերադառնալ եկեղեցիները, եւ «Գում Գափուի եկեղեցւոյ դռներն փակ կը գտնեն, Բերայի եկեղեցին մասամբ կը լեցուին»: Ի լուր այս իրադրութեան՝ արեւմտեան պետութիւններու Պոլսոյ դեսպանները բողոքեցին ոստիկանութեան ընթացքին դէմ, եւ առ այդ՝ «հալածանքն կը դադարի». աւելին՝ դեսպանական թարգմանները այցելեցին բանտերը քննելու համար իրավիճակը հոն: Հոկտեմբեր 15-ին ցրուեցան Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին ապաստանածները՝ բացի Գասըմ Փաշայէն վրտարուածներէն, որոնց վրան եկան աւելնալու Սելամալի հայկական թաղի հայերը, որոնց սպառնացեր էին գնչուները, իսկ յաջորդ օրը՝ Հոկտեմբեր 16-ին՝ փակուեցան խանութները Բերայի գլխաւոր շուկային⁽³⁶⁰⁾, մինչ երեկոյեան լուր մը տարածուեցաւ, թէ Սուլթանն ընդունել էր բարենորոգումներու 11 Մայիսի ծրագիրը, որուն ի լուր՝ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Թերէլը չուշացաւ հեռագրելու Րիչըրտ Օլնիին թէ «երէկ գիշեր կարգադրուեցաւ Հայկական Հարցը. Սուլթանին հրովարտակը կ'ապահովէ բարենորոգումները, որոնք գոհացուցիչ են երեք պետութիւններուն»⁽³⁶¹⁾ համար»⁽³⁶²⁾:

Իսկ յետո՞ւ: Ի՞նչ սակայն: Երեք օր ետք, Հոկտեմբեր 21-ին յայտարարուեցաւ յայտագիրը բարենորոգումներուն, եւ նոյնհետայն ահեղ թափ ստացան Տրապիզոնի մէջ սկսած զանգուածային ջարդերը եւ տարածուեցան անէնուրեք:

7

Այժմ, գրեթէ հարիւրամեակ մը ետք Պոլսոյ սեպտեմբերեան խլրտումներէն՝ տակաւին անպատասխան կը մնան հարցումները - ի՞նչ եղաւ արդիւնքն այս բոլորին, ի՞նչու եղաւ այն՝ ինչ որ եղաւ, եւ ո՞վ ինչ շահեցաւ այս բոլորէն: «Այս դէպքին շուրջ թեր ու դէմ կարծիքներ յայտնուած, քննադատութիւններ եղած եւ պաշտպանողականներ լսուած են: ... Յոյցը ժամանակի ըմբռնումով, դէպքերու հարկադրանքին տակ, դիւանագիտական աքթ»⁽³⁶³⁾ մըն էր, [որ] ստիպողական դարձած էր այդ ատենուայ դէպքերու դասաւորու-

մով»⁽³⁶⁴⁾։ Ուրեմն անհրաժեշտութիւն մըն էր անիկա հայութեան ընկերային եւ քաղաքական պայմաններէն լառաջացած։ Սահակեանի սա հաստատումէն ետք՝ ծանկիւլեանը կու գայ աւելցնելու թէ «մեր հայերը ամբողջ 13 օր Բերայի, Ղալաթիոյ եւ Գում Գափուի Մալր Եկեղեցիին մէջ փակուած մնալէ վերջ միայն վստահութիւն ձեռք բերուած էր եւ անկից վերջ այդ հայերը առանց ջարդուելու եկեղեցիներէն իրենց տունները գացած էին, որովհետեւ Սուլթանը Մալիս 11-ի ծրագիրը ստորագրած էր եւ պիտի գործադրուէր [անիկա]։ Ահա [Բարձրագոյն] Դրան ցոյց[ին] արդիւնքը այս եղած էր»⁽³⁶⁵⁾։ Դէպքէն մօտ քսանամեակ մը ետք՝ լետադարձ հայեացքով մը քաղուած՝ բաւական թեթեւ կերպով կատարուած մատչում մըն է ծանկիւլեանինը եւ խեղճ գնահատում մը իրադարձութիւններու։ Իրականութեան մէջ՝ շատ շուտով յայտնի դարձաւ իսկական քաշը Մալիս 11-ի ծրագիրին։ Սուլթանն արդէն իսկ անգամ մը յայտարարած էր Գում Գափուի ցոյցին առիթով, թէ «եթէ [կուսակցականները] նման ցոյցերով Եւրոպայի միջամտութիւնը լառաջ բերել կ'ուզեն՝ լաւ գիտցած ըլլաք, որ օտար պետութեանց նաւատորմիդը կրնայ նեղուցներն անցնիլ, իրենց բանակը դէպի մայրաքաղաք կրնայ խուժել, սակայն իմ հողիս վրայ ոտք չկոխած՝ Վոսփորի ջուրերը համայն հայութեան արիւնով կը ներկուի[ն]»⁽³⁶⁶⁾։ Գում Գափուէն ի վեր ոչի'նչ էր փոխուած Սուլթանի աշխարհավարութեան մէջ։ Այսուհանդերձ՝ կը թուին մոռցուած ըլլալ բազմաթիւ բաներ, այլապէս Արսէն Կիտուրն այնքան շատ պիտի չխանդավառուէր սեպտեմբերեան սա ցոյցին ստեղծած արձագանգովն օտար մամուլին մէջ։ Ըստ անոր՝ մեծ էր այդ արձագանգը եւ առ այդ՝ ամբողջ աշխարհ դատապարտեց Սուլթանն ու անոր աշխարհավարութիւնը։ Ցնցուեցաւ նաեւ Եւրոպայի դիւանագիտական աշխարհը, որ ա'լ չէր կրնար մնալ անտարբեր։ Այս ցոյցին ծանուցագիրն իսկ «սարսափեցուցած էր Սուլթան Համիտը ..., [եւ] Հայ Յեղափոխութիւնը՝ Հնչակեանութիւնը այդ ցոյցով տարած էր յաղթանակ մը, [եւ] եւրոպական վեց տէրութիւններու[ն] դիմումները՝ տարուալ մը ընթացքին չէին կարողացած կորզել այդպիսի գիշում մը Սուլթանէն ...։ Պապը Ալիի ցոյցով Հնչ[ակեան] Կուսակցութիւնը Հայկական Դատը [եւ] իրաւունքը անգամ մը եւս ընդունիլ տուած էր Եւրոպային։ Պապը Ալիի ցոյցով Սուլթան Համիտ խոնարհած էր Հայ Յեղափոխութեան ոյժին առջեւ»⁽³⁶⁷⁾։ Օրմանեանի դատումով՝ «երեք դեսպանատանց համաձայնութիւնը կը կարծէր այս կերպով յաղթանակը տարած ըլլալ, եւ հայերն ալ պահ մը կ'օրօրուէին ակնկալութեան յաջողութիւնը ձեռք ձգած

ըլլալ կարծելով, սակայն այս անգամ ալ յուսախաբութեան մատնուեցան»⁽³⁶⁸⁾։ Իրա՛ւ էր Օրմանեանը, որովհետեւ, ինչպէս որ դէպքէն հազիւ քանի մը օր անց՝ Հոկտեմբերին կ'եզրակացնէր լոնտոնեան Կրեֆիքը՝ «դէպքերու լրջութեան առջեւ մեծ տէրութիւններուն համար անկարելի եղաւ անմիջապէս յառաջ ընթանալ հայկական բարենորոգումներու յայտագիրին գործադրութեան մէջ։ Հայերուն ոճրային խենթութիւնը կապեց ձեռքերը ծրագրի ճեղինակներուն»⁽³⁶⁹⁾։ Շա՛տ ճիշդ. արդարեւ՝ ի դերեւ ելան ակնկալութիւնները հայերուն, ինչ փոյթ որ ոմանք յաղթանակ մը տեսնէին մահուան մէջ եւ հայու վաթած արիւնին։ Այլ բան էր ճշմարտութիւնը, եւ Սեպտեմբեր 30-ի ցոյցը եւ անոր կրկնվողնեց հետեւող ջարդերը, խժոժութիւնները, աւարն ու աւերը լոկ առաջին ազդանշաններն էին գալիքին։ «Անիկա, Պոլսոյ մէջ, տուաւ նշանը հայերու ջարդերուն»՝ պիտի գրէր Զօհրապը լետագային, եւ աւելցնէր նաեւ թէ «անոնց անմիջապէս յաջորդեցին հայերուն մեծ ջարդերը, որոնք արիւնեցին ասիական նահանգները»⁽³⁷⁰⁾ Օսմանեան կայսրութեան։

Այժմ բաղդատական մը Սեպտեմբեր 30-ին եւ անոր յաջորդող տասնհինգօրեայ դէպքերու ընթացքին կարգ մը աղբիւրներու մօտ արձանագրուած մարդկային կորուստներու թիւին եւ դէպքերուն պատճառած մահերու իսկական քանակին՝ անընկալելի անակնկալներու առջեւ պիտի դնէր հին ու նոր բոլոր ջատագովները սեպտեմբերեան ալդ ցոյցին։ Մարդ անկործանելի վիպապաշտ մը ըլլալու էր յաղթանակ մը տեսնելու հոն՝ ուր կային լո՛կ քանդում ու քայքայում, ուր տիրական կը մնային մահն ու կոտորածը միայն, եւ ուր արիւնը կու գար ողողելու մայթերը փողոցներուն։ Պէտք չէ մտահան ընել որ սա քանդումն ու քայքայումը, մահն ու կոտորածը, սպանդն ու նահատակումը, արեան վաթումն ու մարդկային կեանքի շիջումը եւ ո՛չ մէկն անոնցմէ պատահեցաւ ռազմադաշտի վրայ կամ թշնամի բանակի դէմ տարուող պայքարի մը ընթացքին։ Ընդհակառակը՝ ամէն ինչ տեղի ունեցաւ միացման կէտին վրայ արեւելքին եւ արեւմուտքին եւ անմիջական նայուածքին ներքեւ արեւմտեան դիւանագիտութեան։ Գուցէ իրաւ էր, որ անհրաժեշտ էր տալ յոյս մը, յոյսի բեկոր մը, որուն կառչէր գաւառը, որմէ կախուէր գաւառի հայը եւ իր փրկութիւնն սպասէր անկէ։ Նոյնքան նաեւ անհրաժեշտ էր թերեւս ուղի մը ցոյց տալ յուսահատութենէ յուսահատութիւն թաւալող հայ մարդուն։ Մաշումը որ հոն էր՝ ոչ միայն արիւնաքամ կ'ընէր հայութիւնն ամբողջ՝ այլ յուսահատութեան եզրին մատչած հայութիւնն ու ինքզինք անոր

առաջնորդն ու ներկայացուցիչը հռչակած հաւաքականութիւնները, մեծ կամ փոքր, աշխարհիկ թէ կրօնական, կուսակցական կամ այլապէս, կը տանէր անհակակշռելի քայլերու, դատում մերժող շարժումներու, տրամաբանութեան դուռերէն փախուստ տուող որոշումներու, եւ մանաւանդ՝ կշիռ չվերցնող եզրակացութիւններու, որոնք կը մերժէին, եւ մերժեցի՛ն ալ, ճանչնալ իրականութիւնները, դատել ու դատումէ անցընել դիւանագիտական առկայ խարդաւանքները, եւ միայն ա՛յդ ձեւով առնել առաջին քայլը կատարելի որեւէ շարժումի: Լրիւ չընկալուած, ամբողջական կերպով չվերլուծուած, խորապէս չկշռադատուած շարժում մը վտանգաւոր էր շատ, եւ անոր պատասխանատուութիւնը ծանր, անհունապէս ծանր: Այսուհանդերձ, այժմ պէտք է մոռնալ, որ այս բոլորին մէջ յաղթանակ մը տեսնողներուն բոլորն ալ կը պատկանէին արեւելքին, արեւելեան մշակութիւն եւ հոգեբանութեան, արեւելեան վիպապաշտութեան եւ գերզգայնութեան, ու մանաւանդ՝ ժխտականէն դրականն ստեղծելու, ձախողանքէն յաջողութիւն մը յառաջացնելու եւ բացասականին մէջ հաստատականը, եւ եպերելիին մէջ գընահատելին տեսնելու սովոր մարդկային հաւաքականութիւններուն: Ահա թէ ի՞նչպէս հասկնալի կը դառնան հաստատումները դիւանագիտութեան խաղերուն նրբագգած ընկալչութենէն փարսախներով հեռու կեցող անհատներուն:

Այսպիսին չէին, սակայն, հաստատումն ու գնահատումը թուրքին, որ տապարն իջեցնելէ ետք գոյութեանն իսկ հայուն արմատներուն, եւ մահացու հարուածը տալէ ետք անոր էութեան հէնքին ու առէջին՝ եկաւ յայտարարելու գրեթէ ժխտումը եղածին: «Այս երեք օրերու խռովութիւններուն ընթացքին, երբ մեծ գործունէութիւն ցոյց տուաւ ուսանողութիւնը բարձրագոյն հաստատութիւններուն»⁽³⁷¹⁾՝ հանգիստը խանգարուեցաւ երջանիկ ու պատիւով ապրող այն հայերուն՝ որոնք զոհ գացին կուսակցականներուն»⁽³⁷²⁾: Էօզթունայի համար չկային մահ ու սպանդ. ընդհակառակը՝ կային «հանգիստը խանգարուած հայեր», որոնք զոհ գացին հայ «կուսակցականներուն», այսինքն՝ յեղափոխականներուն, ըմբոստներուն եւ մասամբ նոցին, եւ սպաննուեցան ալ անոնց կողմէ: Տանիշմենտի համար բաղդատելի էին թիւերը հայ եւ մահմետական կորուստներուն: «Հայ կուսակցականներու այս շարժումը արժեք կեանքը քանի մը հարիւր հայու՝ հինգ-տասը մահմետականի կեանքին դէմ»⁽³⁷³⁾: Ու հաւատալ՝ որ թուրք ալ պատմաբաններու հետ Տանիշմենտն ալ կը պնդէ թէ ծանրօրէն զինուեր էին հայերը, մինչ անգէն էին անոնց ջարդարարները: Ի դէպ՝ ըստ ցոյցի ղեկա-

վարներէն Կարապետ Սահակեանի վկայութեան՝ ցուցարարներուն համար Հնչակեան Կուսակցութիւնը գներ էր լո՛կ չորս հարիւր ատրճանակ⁽³⁷⁴⁾, իսկ եկեղեցիները ապաստանած հայերէն օտար դեսպանատուներու թարգմաններուն յանձնուեցան՝ ըստ կարգ մը աղբիւրներու՝ «հազիւ 80 գէնք»⁽³⁷⁵⁾, Փրանսացի պատմագէտ Ժիլ Բոյ կու տայ լո՛կ «120 կտոր գէնք» բացատրութիւնը⁽³⁷⁶⁾, Պոլսոյ Փրանսական դեսպանին համար 136 է այդ թիւը⁽³⁷⁷⁾, մինչ Մարկոսեան կը յայտնէ թէ ցուցարարներէն գրաւուեցան «մի տասնեակ ատըրճանակ»⁽³⁷⁸⁾։ Միայն Պերլինի Թալեալաթ օրաթերթի Պոլսոյ թըղթակիցն էր որ իր Հոկտեմբեր 4-ի հեռագիրով հաղորդեց թէ «ձերբակալուածներուն վրայէն եւ ցոյց կատարուած փողոցներուն մէջ՝ գտնուեցան միեւնոյն չափի [եւ] բոլորովին նոր անգլիական 1600 ատրճանակներ»⁽³⁷⁹⁾։ Գերման այս թղթակիցը միակն էր, որ կը խեղաթիւրէր փաստերը, որպէսզի կարենար արդարացնել վայրագութիւնը գերման Քայզերին բարեկամ Սուլթանին։

Իր կարգին՝ Օսման Նուրիին համար յստակ չէր թիւը հայ մահացածներուն։ Ըստ անոր՝ երկու կողմէն ալ սպաննուեցան բազմաթիւ մարդեր։ «Հոկտեմբեր 8-ի խիստ արիւնահեղութեան զոհուած հայերուն թիւն էր 300-400։ Այս ձեւով վերջացաւ 1895-ի ջարդն ալ»⁽³⁸⁰⁾։ Նուրին, սակայն, կը խօսի միայն Հոկտեմբեր 8-ին մահացածներուն մասին՝ առանց իսկ նկատի առնելու թէ հայեր ինկան անկէ առաջ եւ անկէ ետքն ալ։ Սա վերջինները գոչութիւն չունին իր հաշուարկումներուն մէջ։ Հաշուարկումներով ամենէն ինքնավստահն ըլլալ կը թուի Ֆահրի Պելէնը միայն, որուն համաձայն՝ 30 Սեպտեմբերի «այս բախումին մեռան 10 մահմետական [եւ] 300 հայ։ Այսպիսով ճնշուեցաւ ապստամբութիւնը։ Այս դէպքը տարածուեցաւ դէպի արեւելեան նահանգները, ուր տեղի ունեցան փոքր չափի ապստամբութիւններ»⁽³⁸¹⁾։ Պելէնն ալ կը խօսի լո՛կ Սեպտեմբեր 30-ի դէպքին մասին, առանց ձանձրոյթն առնելով հետեւելու անոր յաջորդողներուն։ Իսկ կը կեղծէ միայն՝ երբ կը խօսի «փոքր չափի ապստամբութիւններ»ուն մասին, որոնք 1895-1896-ի շրջանին հայերէն պիտի խլէին 300,000-է աւելի կեանք՝ ըստ հայ եւ օտար բազմաթիւ վկայութիւններու։

Թրքական պատմագրութեան մէջ տրուող սա «քանի մը»էն մինչեւ «300-400» բարձրացող պատկերը սպաննուած ու ջարդուած հայերուն՝ Քիամուրան Կիւրիւնի մօտ ստացաւ բոլորովին այլ վիճակ։ «Ո՛չ դեսպանութիւններու հեռագիրները եւ ոչ ալ ոստիկանութեան նախարարին տեղեկագիրը կու տայ յստակ թիւ մեռածներու եւ վիրաւորներու»՝ կը գրէր անիկա։ «Եթէ պէտք է հա-

լատ ընծայել Լեփսիուսին՝ այս դէպքերու ընթացքին պատահեցան 172 մահեր հայերէն: Է[տուին] Պլիս կ'առաջարկէ միեւնոյն թիւը: Մեր օգտագործած այլ աղբիւրներուն մէջ մենք չենք հանդիպած այս առընչութեամբ որեւէ տուեալի»⁽³⁸²⁾:

Անգիտութիւնը ներելի է պատմագրութեան մէջ, սակայն տգիտութիւնը՝ ո'չ, մանաւանդ հեգնական կ'ասկածը՝ որեւէ հարցի շուրջ: Կիւրիւսն իր արտայայտութեան ձեւովն իսկ կ'ասկածի տակ կը դնէ Լեփսիուսի պարկեշտութիւնը, որ, ինչ իսոսք, իր թիւերը հիմնեց լո'կ գերման տուեալներու եւ Պոլսոյ մէջ յետագային քաղած իր տեղեկութիւններուն վրայ, որոնք պիտի ծառայէին գերմանական դիւանագիտութեան շահերուն: Պէտք չէ մոռնալ, որ գերմանացի մըն էր Լեփսիուսը, եւ կամայ ու ակամայ կերպով ենթակայ՝ Պոլսոյ Ֆոն Զաուրմային եւ Պերլինի գերման վարչապետարանին: Իսկ Կիւրիւսն: Սակայն ջալամի քաղաքականութիւն մըն է որ կը վարէ անիկա եւ աչքերը փակ կը կենայ իրականութիւններուն առջեւ՝ յայտարարելու համար թէ իր օգտագործած աղբիւրներուն մէջ չկան նիւթեր այս ուղղութեամբ: Իրաւ՝ հարց պիտի տանք մենք: Իսկ իր չօգտագործածներուն մէջ: Կիւրիւսեան ապիկար սա պատմագրութենէն ա'ռնուազն գերծ կը մնան իր ցեղակիցներէն ոմանք, որոնք, կրկի'ն առնուազն, կը փորձեն մատչիլ իրողութիւններուն այդքան՝ որքան որ իրենց թուրքի մոլեռանդութիւնը արտօնէ իրենց ընել այդպէս: Իսկ Կիւրիւսն: Սակայն անիկա իր օգտագործած անգլիական, ֆրանսական, գերմանական եւ օսմանեան արխիւային նիւթերուն մէջ կը ձգէ բազմաթիւ բացատներ եւ զանոնք կը լեցնէ բազմակէտերով, որպէսզի այդ ձեւով կարենայ զանոնք նպաստաւոր ընծայել հարցերու թրքական վարկածին, եւ կը բաւարարուի լո'կ Լեփսիուսով, որ կու տայ լո'կ 172 թիւ մը մահացածներու⁽³⁸³⁾, եւ անմիջապէս անոր քովիկը կը դնէ Պլիսը, որ, իրականութեան մէջ, կը գրէ թէ «բոլոր սպաննուածներու թիւը կը գնահատուի 200, եւ անոնցմէ չատերը բացարձակ կերպով անմեղ են հակապետական որեւէ արարքէ»⁽³⁸⁴⁾:

Քիսմուրան Կիւրիւսն չէ հետաքրքրուած օտար այլ գրողներով եւ ժամանակակից այլ վկաներով: Եթէ ըլլար այդպէս՝ պիտի գըտնէր որ, ինչպէս կ'ըսէ Ֆրետերիք Տէյվիս Կրինը՝ «Պոլսոյ ընդհարումը որ տեղի ունեցաւ 30 Սեպտեմբեր 1895-ի կէսօրուան մօտ՝ կը բաղկանար թեթեւ երեք բախումներէ ոստիկանութեան եւ հայերուն միջեւ: Ոչ մէկը կրնար դատապարտել ոստիկանութիւնը կարգ ու կանոնը հաստատելու անոր փորձին միջոցին սպաննելուն համար մարդեր՝ որոնք ինկան փողոցի այս կռիւներուն ընթաց-

քին՝ եթէ ի՛սկապէս անհրաժեշտ էր ցրուել հայերուն համախմբումը: Այդ օր ժամը երկուքէն ետք սպաննուած բոլոր հայերն ալ ըսպաննուեցան պաղարիւն կերպով եւ անոր համար որ «կեաւուրներ» էին կամ՝ «անհաւատներ»: Անոնց բոլորն ալ, կամ գրեթէ բոլորն ալ, անմեղ մարդեր էին՝ եթէ նկատի առնուելիք ըլլայ խաղաղութեան որեւէ խանգարում»⁽³⁸⁵⁾: Ապա՝ «եթէ հայերը լանցաւոր էին խնդրարկուի իրենց իրաւունքը պաշտպանելուն համար՝ հոս ալ վերջ կը գտնէր իրենց լանցանքը, որովհետեւ յաւելեալ ընդդիմութիւն չկատարեցին անոնք: Սակայն անոնցմէ մեծ թիւ մը ձերբակալուեցաւ անմիջապէս, եւ այդ շաբթուան ընթացքին անոնցմէ քանի մը հարիւրը սպաննուեցան վայրագօրէն Պոլսոյ մէջ մահմետական քաղաքացիներու եւ սոփթաներու՝ կրօնական ուսանողութեան կողմէ»⁽³⁸⁶⁾:

Կրինն ալ կը բաւարարուի «քանի մը հարիւր»ի քանակով, սակայն դէպքերու ժամանակակիցի իր վկայութեամբ կը փութայ հաստատելու թէ Պոլսոյ փողոցներուն մէջ մահմետական խուժանն ու սոփթաները վայրագօրէն սպաննեցին հայերը: Իր կարգին՝ այլ միսիոնար մը՝ Հէյզ Ուորտը գրեթէ նոյն ձեւով կը ներկայացնէ դէպքը եւ կ'եզրակացնէ թէ «վերջերս հարիւրաւոր հայեր սպաննուեցան Պոլսոյ մէջ, եւ անոնց ժողովուրդը»⁽³⁸⁷⁾ ապաստանած կը մնայ իրենց եկեղեցիներուն մէջ»⁽³⁸⁸⁾: Այլ ժամանակակից մը, սակայն, ձորճ Ուաշպըրը ցոյց կու տայ աւելի յստակ կեցուածք: Ըստ անոր՝ Սեպտեմբեր 30-ին «բախում մը տեղի ունեցաւ գինուորներուն եւ աղերսարկուներուն միջեւ, որուն յաջորդեց փողոցներուն մէջ պաղարիւն սպանդը մօտ ութը հարիւր հայերու, որոնցմէ շատեր ոչ մէկ առնչութիւն ունէին աղերսագիրին հետ:

«Որովհետեւ այսպիսի բաներ երբեք չեն պատահիր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ առանց կառավարութեան գիտակցութեան եւ հաւանութեան՝ այն կարծիքը կը տիրէ թէ հոս հայերու այս առաջին ջարդը խիզախ եւ լաւագոյնս կազմակերպուած ծրագիր մըն էր քննելու համար բազկերակը եւրոպական պետութիւններուն՝ նախքան ընդհանուր սպանդ մը ամբողջ կայսրութեան մէջ: Եթէ ասիկա տար փաստը թէ կարելի էր այսպիսի բաներ անպատիժ կերպով կատարել Եւրոպայի ներկայութեան եւ դեսպաններու աչքին առջեւ՝ կարելի պիտի դառնար շարունակել [գանոնք] առանց միջամտութեան [որեւէ] վախի»⁽³⁸⁹⁾:

Խօսելով լո՛կ առաջին երկու օրերու մասին՝ գանատական Հալիֆաքս օրաթերթը կը գրէր թէ «ՏԷՄԻ Նիուզի Պոլսոյ թղթակիցը կ'ըսէ թէ Երեքշաբթի օրուան անկարգութիւններուն ականատես

վկայ մը կը յայտնէ թէ Գում Գափուի շրջանին մէջ գիշեր մը առաջ տեսաւ վերցրուող կառք մը լեցուն դիակ: Յոյն լրաբեր մը որ կ'աշխատի անգլիական դեսպանատունը՝ կը տեղեկագրէ թէ կը գտնուէր քաղաքին կեդրոնական բանտը, եւ տեսաւ որ հոն բերուեցան չորս սպաննուածներ եւ ութը հայ վիրաւորներ: Լսեց տրուող հրահանգ մը սպաննելու համար վիրաւորները, բան մը որ կատարուեցաւ: Հարցը տեղեկագրուեցաւ անգլիական դեսպանին: Տէյլի Նիուզ սպաննուածները կը գնահատէ քսանէ աւելի: Երկու օրուան ընթացքին բորբոքեցաւ քրիստոնեայ եւ մահմետական մոլեռանդութիւնը: Սթանտրըտն ունի պոլսական հեռագիր մը, որ կ'ըսէ թէ սպաննուածներուն թիւը կը գնահատուի զանազան ձեւերով՝ երեսունէն մինչեւ երկու հարիւր: Երբեք պիտի չգիտցուի սպաննուածներուն ճշգրիտ թիւը: Ձերբակալուեցան հարիւրաւոր հայեր: Ամբողջ արդարադատութեան նախարարութիւնը վերածուեցաւ բանտի: Լեցուն են սովորական բանտերը: Կը շարունակուին ձերբակալութիւնները: Ձերբակալութեան վտանգին է ենթակայ ա'յն հայը որ կը տեսնուի փողոցին մէջ»⁽³⁹⁰⁾:

Իր 2 Հոկտեմբերի հեռագիրով Պոլսոյ ֆրանսական դեսպան ֆոլ Քամպոնն արդէն իսկ հաղորդեր էր իր կառավարութեան, թէ «ոստիկանութեան նախարարը կը խոստովանի թէ կան 30 մահեր եւ 520 վիրաւորներ, սակայն այս թիւերը շատ վար են իրականութենէն»⁽³⁹¹⁾, եւ հաւատալ որ տակաւին սկիզբն էր երկանց, մինչդեռ նոյն թուականի հեռագիրով մը Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Թերէյը կը յայտնէր իր կառավարութեան, թէ «սպաննուած են մօտ վաթսուն թուրքեր եւ հայեր: ... Գիշերն սպաննուած են 80 հոգի, [իսկ] բանտարկուած են քանի մը հարիւր հայեր»⁽³⁹²⁾: Բայց 2 Հոկտեմբերի այս հեռագիրով չաւարտեցաւ ամէն ինչ. ընդհակառակը՝ յաջորդ օրուան իր հեռագիրով Թերէյը կ'ըսէր տակաւին, թէ «կարծիքը փոփոխական է նաեւ սպաննուածներու թիւին շուրջ, ու զանազաններու կողմէ կը գնահատուի 15-50-ի միջեւ: Ստոյգ թիւը երբեք պիտի չգիտցուի»⁽³⁹³⁾: Սակայն Թերէյը շարունակեց խօսիլ սպաննուածներու եւ ջարդի մասին յաջորդ օրն ալ: Այսպէ՛ս, Հոկտեմբեր 3-ի իր հեռագիրով անիկա կը գրէր Հոկտեմբեր 1-ի մասին, թէ 2 հայեր սպաննուեր էին անջատօրէն երկու տեղ, իսկ «խուժանին բիրերով եւ դանակներով սպաննուեցան, իրենց ապրած տեղն իսկ, մօտ 25 հայ բանուորներ: ... [Ապա] մօտ 50 մըն ալ սպաննուեցան [այլ] խանի մը մէջ: ... Բանտարկուեցան 800-1000 հայեր»⁽³⁹⁴⁾: Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու պետական քարտուղար Րիչըրտ Օլնին ալ կը խօսէր այս բոլորին մասին:

Ըստ անոր՝ 30 Սեպտեմբերին՝ «մեռան եւ վիրաւորուեցան որոշ թիւով հայեր եւ թուրքեր: Յաջորդեց խուժանին բռնութիւնը եւ մալրաքաղաքին զանազան շրջաններուն մէջ հայ բնակիչներն ենթարկուեցան յարձակումի՝ գրգռուած թուրք ամբոխին կողմէ: Սպաննուեցան 50-է աւելի [հայեր]: Խռովութիւնները շարունակուեցան յաջորդ օրն ալ: Հոկտեմբեր 1-ին, Պոլսոյ մէջ եւ անոր արուարձաններուն, ձերբակալուեցան մօտ 800-1000 հայեր»⁽³⁹⁵⁾:

Հետաքրքրական է, սակայն, որ ո՛չ մէկը, բացարձակ կերպով ո՛չ մէկը կը խօսի աքսորեալներու մասին, մինչդեռ ժամանակակիցներ եւ ականատես վկաներ կը հաստատեն իրականութիւնը կատարուած աքսորին: Այսպէս՝ Նիւ Եորքի Հայք երկշաբաթաթերթի խմբագրութիւնն իր տեղեկութիւնները քաղելով օրուան եւրոպական եւ ամերիկեան մամուլէն՝ կը յայտնէ թէ «վերջին ութը կամ տասն աւուր մէջ իբր 300 հայեր Կ. Պոլսէն աքսորուած են առանց դատուած լինելու. ոստիկանութիւնն կը շարունակէ ձերբակալութիւններն»⁽³⁹⁶⁾:

Սակայն ի՛նչպէս եւ ի՛նչ քանակով ալ ներկայացուէին զոհերը Պոլսոյ 30 Սեպտեմբերի դէպքերուն՝ հայկական աղբիւրներէն ու մանց համար այդքան ալ յստակ չեղաւ իսկական չափը սպաննուածներուն: «Մեծ արեան նախճիր է գործուել Կ. Պոլսում»՝ հաստատեց Արարատ ամսագիրի խմբագրութիւնն այն ատեն եւ կծկրտած մնաց էջմիածնի սրբազան կամարներուն ներքեւ⁽³⁹⁷⁾, ի՞նչ փութ որ յետագային Մարկոսեանը գրէր թէ «ցուցարարներից սպաննուածների թիւը շատ ջնջին էր: Սպաննուածների մեծագոյն մասը ցուցի հետ առնչութիւն չունեցող ժողովուրդն էր: Խուժանը մահակներով հայերին կոտորում էր ամէնուրեք, իսկ ոստիկանութիւնը միայն օժանդակում էր նրան»⁽³⁹⁸⁾: Տամատեան կը գոհանար լոկ յայտարարելով թէ «այս ընդհարումներու ընթացքին կը սպաննուին բաւական թիւով հայեր եւ մաս մըն ալ թուրքեր»⁽³⁹⁹⁾: Այսքան, լո՛կ «բաւական» մը՝ հայերու պարագային, եւ «մաս» մը՝ թուրքերու: Այժմ բաղդատակա՛նն իսկ այս երկուքին՝ սարսուռ կ'ազդէ զանոնք հետամտողին, իսկ այդ մէկը կ'ընծայուի շա՛տ աւելի մեծ ու խոր՝ երբ անիկա՝ այդ հետամտողը որ սրտցաւ ուսանողն է տասնիններորդ դարու վերջին շրջանի Հայոց Պատմութեան՝ գլուխ կը հակէ տուեալներուն վրայ ժամանակակից եւ ականատես հայ վկաներուն: Այսպէս՝ Թիֆլիսի Մուրճ ամսագիրի Պոլսոյ թղթակիցը որ բաւական զուսպ է իր գնահատումներուն մէջ՝ կը գրէր իր 6 Հոկտեմբերի նամակով թէ «հայերէն մեռած են 500-700 անձ, [իսկ] թիւրքերէն՝ 50-100 անձ»⁽⁴⁰⁰⁾, մինչ Նիւ Եորքի

Հայքին Պոլսոյ թղթակիցը կը հաղորդէր 29 Հոկտեմբերին, երբ արդէն ջարդերն ստացեր էին համատարած նկարագիր եւ տեղի ունեցեր Տրապիզոնի, Ագսարի, Թերջանի, Բասենի, Բաբերդի, Երզնկայի մէջ՝ թէ «Պոլսոյ ջարդն 1500, Տրապիզոնինն՝ 700 Ագհիսարինն՝ 100 կ'ենթադրուի[ն]։ Գաւառաց մէջ ցիրուցան զոհերու տեղեկութիւններ կը պակսին։

«Կ. Պոլսոյ բանտերուն մէջ կան աւելի քան 1000 հայ բանտարկեալներ. քանի մը օրէն ամէնն պիտի արձակուի կ'ըսուի։

«Հայ վարժարաններն վաղն պիտի բացուին։

«Թուրք վարչութեանց, գործերու եւ տանց մէջ գտնուած հայ պաշտօնեաներն ճամբուած են։ Թուրքեր ուխտած են հայոց հետ առուտուր չընել։

«Շատեր կը քննադատեն այս ցոյցն ու յուզմունք յարուցանողներն։ Պէտք է խոստովանիլ թէ պարագայք չթույլատրեցին իրենց՝ ծրագրի[ն] հետեւիլ։ Պէտք չէ սակայն խստիւ քննադատել զայնս, [զի] աղէկ անելու նպատակաւ աշխատեցան»⁽⁴⁰¹⁾։

Դէպքերու այլ ականատես մը որ Դրօշակի թղթակից Եուսուֆեանն էր՝ տազնապահար կը գրէր 3 Հոկտեմբեր 1895-ին թէ «խաներու մէջ, թաղերու եւ փողոցներու մէջ կոտորուած հայերու[ն] թիւը 3-4 հազարէն աւելի է՝ պակաս չէ։ Բազմաթիւ դիակներ անհետ ըրած են։ Իրենք՝ թիւրքերը կը պատմեն, որ միայն Ստամբուլի կողմէն 300 կառք դիակ են տարած եւ ծով թափած։ Մախսուսէի երկու շոգենաւեր գիշերը հարիւրաւոր դիակներով կը մեկնին եղեր Մարմարա, ուր ծովու[ն] մէջ կը թափեն դիակները։ Յարգ ոչ մէկ դիակ անցած է հայերու[ն] ձեռքը։ Ինկած դիակը իսկոյն անհետ կ'ընեն եւ արեան ամէն հետք անմիջապէս կ'անհետացնեն։ Թիւրք պաշտօնեաները անսպասելի ճարպիկութեամբ, արագութեամբ եւ չըտեսնուած փութաջանութեամբ առաջ կը տանին դիակներու անհետացման գործողութիւնը»⁽⁴⁰²⁾, իսկ յաջորդ օրուան համար Եուսուֆեան կը շարունակէր տակաւին, թէ «երէկ գիշեր նշանաւոր բան չպատահեց[աւ]։ Սպան[ն]ուած են 20-25 հոգի։ Կարին, Տրապիզոն, Իգմիր, Ռոստոսթօ, Տետէ-Աղաճ եւս կոտորածներ են տեղի ունեցեր։ Վանի վրայ եւս յարձակում է եղեր։ Ստոյգ եւ մանրամասն տեղեկութիւններ կը պակսին»⁽⁴⁰³⁾, իսկ Հոկտեմբերի մէջ գրուած՝ այլ ամսաթիւ չունեցող ուրիշ նամակով մը նժարի գարնելէ ետք թերն ու դէմը ամբողջ շարժումին՝ Եուսուֆեան կ'եզրակացնէր թէ «նախ՝ ահռելի քանակութեամբ զոհեր, ստուգապէս 1000-ի չափ Կ. Պոլսի մէջ, մօտ 3000 Տրապիզոնի մէջ, մօտ 100 Ագսարի եւ դեռ որքան անծանօթ մնացած անկիւն-

ներու մէջ, թո՛ղ նիւթական եւ բարոյական կորուստը, որ մանաւանդ զգալի է Տրապիզոնի մէջ»⁽⁴⁰⁴⁾:

Այսպէս՝ հազարի՝ չափ: Իրականութեան մէջ, ինչպէս կը գրէր Լոնտոնի Սթանտըրտ օրաթերթին թղթակիցը՝ սպաննուածներուն «ստոյգ թիւը հաւանաբար երբեք պիտի չգիտցուի»⁽⁴⁰⁵⁾: Այս բոլորին մէջ կան լո՛կ երկու ճշգրիտ թիւեր, որոնցմէ առաջինը կը տրուի Պոլիսէն Լոնտոնի Սթանտըրտին քաշուած հեռագիրի մը մէջ, որուն համաձայն՝ Սուլթանին հրամանով Պատրիարքարան յանձնւեցաւ ընդամէնը 95 դիակ, եւ իշխանութիւնները պնդեցին թէ լո՛կ այս էր քանակը սպաննուածներուն⁽⁴⁰⁶⁾ իսկ միւսը՝ 400 թիւ մըն է, որ կրկին կը տրուէր Պոլիսէն Լոնտոն առաքուած այլ հեռագիրով մը, ըստ որուն՝ Իզմիրեան Պատրիարք դիմեր էր օսմանեան իշխանութիւններուն թէ որպէս սոֆթա ծպտուած մարդեր կրկին սկսեւ էին յարձակիլ հայերուն վրայ եւ սպաններ զանոնք օր-ցերեկով, եւ թէ անհետ կորսուեւ էին 400 հայեր, որոնց մէկ ցանկը ներկայացուցեր էր անիկա⁽⁴⁰⁷⁾: Բայց այս թիւերը կը պատկանէին սկզբնական շրջանին միայն, իսկ դէպքերու աւարտէն ետքի՞ն: Ո՞վ կրցաւ հաշուարկել այդ վերջինը:

Տխուր, չա՛տ տխուր հաստատումներ եւ հարցումներ են կատարուածները, ահա թէ ինչո՞ւ համար, հակառակ ոմանց ամէն ինչի մէջ յաղթանակ մը տեսնելու տրամադրութեան եւ պատահածներով ուրիշներու ցուցաբերած յոխորտանքին՝ եղան դէպքերուն ժամանակակիցներ, որոնք եզրակացուցին թէ՝ «Սեպտեմբեր 18-ի ցուցը հասուն ցուց մը չէր, այլ վիժում»⁽⁴⁰⁸⁾ մը, որովհետեւ շարժումն ունեցաւ «նախ՝ ահռելի քանակութեամբ զոհեր», յետոյ՝ «Հայ Յեղափոխութեան վարկը կոտորուեցաւ թուրք կառավարութեան առջեւ», ապա՝ «թուրք ժողովուրդը նոյն արհամարհանքը ունեցաւ հայ ժողովուրդին նկատմամբ՝ ապիկար եւ անկարող նկատելով զայն, ... [եւ] թուրք տարրին առջեւ կորսնցուցինք մենք մեր բարոյական հմայքը», եւ հուսկ ուրեմն՝ «Եւրոպան ... երբ տեսաւ Պոլսի փողոցներուն մէջ զէնքերը գետին նետող եւ փախչողները՝ ելաւ [եւ] ըսաւ թէ հայերն ամենէն մեծ յիմարութիւնն ըրին»⁽⁴⁰⁹⁾: Այս բոլորէն ետք էր որ արեւմտահայութեան ճակատագրուեցաւ այն՝ ինչ որ «Հայաստանի ջարդեր» ստորագեց հայ պատմագրութիւնը:

Իսկ այդ մէկն ա՛յլ պատմութիւն է արդէն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

247. Bliss, p. 400.
248. *Affaires Arméniennes*, p. 140.
249. *Papers*, 1896, p. 1319.
250. *Affaires Arméniennes*, p. 140.
251. Կ'ակնարկոյի Պոլսոյ երրօրական թաղամասին:
252. *The Halifax Herald*, 4 October 1895, p. 4.
253. *Papers*, 1896, p. 1319. բանտի մէջ սպաննուողներու մասին տես նաեւ՝
Greene, pp. 30-31:
254. Ծով, «Նամակ՝ 2 Հոկտեմբեր 1895», էջ 272:
255. Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 29 Սեպտեմբեր 1895», էջ 1509:
256. Ծով, «Նամակ՝ 7 Հոկտեմբեր 1895», էջ 272:
257. Օսմանեան փաստաթուղթերը զայն կը յիշեն որպէս Հաթիպ Գափու:
258. Պիտի ըլլալ՝ Խասգիւղ:
259. Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 24 Սեպտեմբեր 1895», էջ 1311-1312:
260. Մահմետական կրօնի օրէնագէտ. հոս կը գործածուի *սոֆթայի* տեղ:
261. *Papers*, 1896, p. 1319:
262. Այսինքն՝ հազարապետ Սերվէթ պէյին:
263. *Affaires Arméniennes*, p. 141.
264. Աղջիկն առեւանգեր էր առնաւորտ մը, այսինքն՝ ալպանացի մը:
265. Ծովային մէջ կարգ ու կանոնին հսկող ոստիկան-պաշտօնեաներ:
266. Ծով, «Նամակ Կ.Պոլսէ, Հոկտ. 7, 1895», *Հայք*, Ե. տարի, թիւ 19 (106), Նիւ Եորք, 1 Նոյեմբեր 1895, էջ 272-273: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս՝ Ծով, «Նամակ՝ 7 Հոկտեմբեր 1895»:
267. *The Halifax Herald*, 5 October 1895, p. 4.
268. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 256:
269. *The Halifax Herald*, 5 October 1895, p. 4. տես նաեւ՝ «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 257, եւ Արասխանեան, «Հայ-կական Խնդրի ...», էջ 1313-1314:
270. Այսինքն՝ 30 Սեպտեմբերէն ի վեր:
271. Պիտի ըլլալ՝ Ուն Գափու:
272. Ծոգեմասային ընկերութիւն, որուն նաւերը կ'երթնէկէին Մարմարայի եւ Եգէականի կղզիներուն եւ ծովեզերեայ նաւահանգիստներուն միջեւ:
273. Վարչապետ:
274. «Նոր կտորած», *Դրօշակ*, թիւ 15-16, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 7- 8: Տես նաեւ՝ Վրացեան, էջ 243-244:
275. Öztuna, s. 146.
276. Բայց անկիւ շատ աւելի ծանօթ էր Քիւշիք Սայիտ փաշա անունով:

277. Aripinar, s. 74.
278. *The Halifax Herald*, 5 October 1895, p. 1.
279. *Papers*, 1896, p. 1320. տես նաև՝ *Affaires Arméniennes*, p. 142.
280. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 258:
281. *Affaires Arméniennes*, p. 142. բաղդատ՝ *Papers*, 1896, p. 1319:
282. Արասխանեան, «Հայկական խնդիր...», էջ 1302. բաղդատ՝ "Editorial paragraph," *The Missionary Herald*, vol. XCI, No XI, November, 1895, p. 427:
283. *Das Türkische Problem*, 1895, s. 67-68.
284. *Papers*, 1896, pp. 1319-1320. բաղդատ՝ "Annual survey of the work of the American Board, 1894- [18]95, ... presented to the annual meeting of the Board at Brooklin, October 15, 1895," *The Missionary Herald*, vol. XCI, No XI, November, 1895, p. 446.
285. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 257:
286. Վրացեան, էջ 244. բաղդատ՝ *The Halifax Herald*, 5 October 1895, p. 4:
287. Կղմինտրի գործարան:
288. Ծով, «Նամակ՝ 2 Հոկտեմբեր 1895», էջ 273:
289. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 258:
290. *The Halifax Herald*, 5 October 1895, p. 4. բաղդատ՝ «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 257:
291. Պիտի ըլլայ՝ Աթ Մէլտանի:
292. Ծով, «Նամակ՝ 7 Հոկտեմբեր 1895», էջ 273:
293. *The Halifax Herald*, 5 October 1895, p. 4. տես նաև՝ Արասխանեան, «Հայկական խնդիր ...», էջ 1313:
294. *Papers*, 1896, p. 1319.
295. Նոյն, էջ 1320:
296. Նոյն:
297. Ալսինքն՝ Քայերու սպանդին:
298. Քիչ ետք՝ ականատես այլ վկայ մը պիտի կատարէր նոյն հաստատումը Տրապիզոնի 8 Հոկտեմբերի ջարդին դերակատարներուն համար ալ՝ իր 9 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր նամակով եւ գրէր թէ «ոչ մէկը ձերբակալուեցաւ կամ զինաթափուեցաւ այս վայրագութիւնները լառաջացնողներէն: Ընդհակառակը՝ անոնց բոլորն ալ ազատ համարձակ կը պտտին իրենց եղեռնական ծրագիրը իրագործելու համար, մինչ բանտն եւն բազմաթիւ հայեր»: Տես՝ "Editorial paragraph," *The Missionary Herald*, vol. XCI, No XII, December, 1895, p. 491:
299. Greene, pp. 30-31. տես նաև՝ Bliss, p. 400:
300. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 257:
301. "The Constantinople riots" *The Halifax Herald*, 7 October 1895, p. 2.
302. *Papers*, 1896, p. 1321. տես նաև՝ Ծով, «Նամակ՝ 7 Հոկտեմբեր 1895»,

- էջ 273:
303. Bliss, pp. 400-401. բաղդատէ՝ «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 260:
 304. Danismend, s. 335:
 305. *Affaires Arméniennes*, p. 142.
 306. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 258:
 307. Արասխանեանց, «*Հայկական խնդրի ...*», էջ 1303:
 308. Այս մասին ականատեսի վկայութեան մը համար տես՝ *Հեղճրհիլի Կարոն*, էջ 44-45:
 309. Ըստ Վեր. Պիլսի՝ «Սըր Ֆիլիպ Քըրիի հրահանգով անգլիական դեսպանատունին թարգմանն այցելեց Պատրիարքարան՝ իր ցաւակցութիւնները յայտնելու հայերուն»: Տես՝ Bliss, p. 400:
 310. Ծով, «Նամակ՝ 7 Հոկտեմբեր 1895», էջ 273:
 311. Turan, s. 11.
 312. Տես՝ ծանօթ թիւ 310:
 313. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 259:
 314. *Affaires Arméniennes*, p. 143.
 315. Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 24 Սեպտեմբեր 1895», էջ 1312: Բաղդատէ՝ «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 260:
 316. Նոյն, էջ 258:
 317. Նոյն:
 318. Այս եւ յետագայ ընդգծումները կը պատկանին Խաչ-Պապեանին:
 319. Կ'ականարկուի հայկական գաւառներէ ներս գործադրելի բարենոգումներու ծրագիրին:
 320. Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 24 Սեպտեմբեր 1895», էջ 1312:
 321. Այսինքն՝ հայերէն եւ քրիստոնեաներէն: Որո՞նցազդելու մասին տես նաեւ՝ «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 259:
 322. Պահանջագիրին համար տես՝ *Affaires Arméniennes*, pp. 143-145:
 323. Նոյն, էջ 143:
 324. Նոյն, էջ 144:
 325. *Das Türkische Problem*, 1895, s. 70-71.
 326. Տպագրական ակներեւ սխալ մը. պիտի ըլլայ՝ փարած:
 327. Հրջէջները:
 328. Կ'ականարկուի դաշնակցականներուն:
 329. Վրացեան, էջ 244-245:
 330. *Affaires Arméniennes*, p. 141.
 331. Վրացեան, էջ 246:
 332. Նոյն, էջ 252:
 333. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 260:
 334. Նոյն, էջ 259:
 335. *Papers*, 1896, p. 1320. բաղդատէ՝ Bliss, pp. 544-546:

336. *Papers*, 1896, pp. 1320-1321.
337. *Affaires Arméniennes*, p. 146.
338. Ըստ Էրտողան Արըփընարի՝ «Թագաւորը չհաւնելով Քիամիլ փաշայի թագաւորին իրաւասութիւնները ճշող եւ ֆրանսական դեսպանին կարծիքին յենող ծանուցագիրի մը ներկայացումը՝ պաշտօնագրկէց զայն»։ *Stu Aripinar*, s. 74:
339. *Affaires Arméniennes*, p. 145.
340. Նոյն:
341. Նոյն, էջ 150:
342. Ծով, «Նամակ՝ Կ.Պոլսէ, Հոկտեմբեր 11, 1895», *Հայք*, Ե. տարի, թիւ 19(106), Նիւ Եորք, 1 Նոյեմբեր 1895, էջ 274: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս՝ Ծով, «Նամակ՝ 11 Հոկտեմբեր 1895»:
343. Նոյն, էջ 273-274:
344. Կիտուր, *Յոյցերը*, էջ 142:
345. Ընդգծումը Խաչ-Պապեանինն է:
346. Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 29 Սեպտեմբեր 1895», էջ 1510-1511:
347. Ծով, «Նամակ՝ 11 Հոկտեմբեր 1895», էջ 274:
348. Այս մասին տես՝ *Հէվըրդիի Կարօն*, էջ 50-52:
349. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 260:
350. Այս պատասխանին համար տես՝ *Affaires Arméniennes*, pp. 148-150:
351. Այսինքն՝ եկեղեցիներէն ներս ապաստանած հայերուն:
352. *Affaires Arméniennes*, pp. 147-148:
353. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 261:
354. Կակնարկուի Պերլինի դաշնագիրին 61-րդ լօղումին:
355. Վրացեան, էջ 248:
356. Բարապաններուն:
357. Gilles Roy, *Abdul Hamid, Le Sultant Rouge*, Paris, 1936, p. 175.
358. *Affaires Arméniennes*, p. 150.
359. Ծով, «Նամակ՝ Կ.Պոլսէ, Հոկտ. 17, 1895», *Հայք*, Ե. տարի, թիւ 20 (107), Նիւ Եորք, 15 Նոյեմբեր 1895, էջ 284: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս՝ Ծով, «Նամակ՝ 17 Հոկտեմբեր 1895»:
360. Նոյն:
361. Այսինքն՝ Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ:
362. *Papers*, 1896, p. 1325.
363. Արարք:
364. *Հէվըրդիի Կարօն*, էջ 34:
365. Ճանկիլեան, Գ., էջ 174-175:
366. Եազընեան, էջ 409:
367. Կիտուր, *Յոյցերը*, էջ 144:
368. Օրմանեան, Գ., ս. 5025-5026:
369. *The Halifax Herald*, 5 October 1895, p. 4.
370. *Léart*, p. 6-7.

371. Կ'ակնարկոյի մետրեւէներու ուսանողութեան, սոփթաներուն եւ մոլլաներուն:
372. Öztuna, s. 146.
373. Danismend, s. 335.
374. Հէվըրֆիլի Կարօն, էջ 38:
375. Ծով, «Նամակ Կ.Պոլսէ, Հոկտեմբեր 31, 1895», Հայք, Ե. տարի, թիւ 21 (108), Նիւ Եորք, 1 Դեկտեմբեր 1895, էջ 303:
376. Roy, p. 175.
377. Affaires Arméniennes, p. 150:
378. Մարկոսեան, էջ 238:
379. The Halifax Herald, 5 October 1895, p. 4.
380. Nuri, 2, s. 835. տես նաեւ՝ Թորքաւեան, Ե., էջ 182:
381. Belen, s. 34.
382. Gürün, pp. 184-185:
383. Johannes Lepsius, L'Arménie et L'Europe, Lausanne, 1896, p. 243.
384. Bliss, p. 399.
385. Greene, p. 285.
386. Նոյն, էջ 30:
387. Կ'ակնարկոյի հայ ժողովուրդին:
388. "Reports of Committees at the Annual Meeting," The Missionary Herald, vol. XCI, No XII, December, 1895, p. 539.
389. Washburn, pp. 238-239.
390. The Halifax Herald, 4 October 1895, p. 4.
391. Affaires Arméniennes, p. 141.
392. Papers, 1896, p. 1318.
393. Նոյն, էջ 1319:
394. Նոյն:
395. "Report, December 19, 1895," p. 1264.
396. «Հեռագրական լուրեր», Հայք, 15 Նոյեմբեր 1895, էջ 291:
397. «Տաճկահայք», Արարատ, ՌՅԽԴ [1344], ԻԹ. տարի, թիւ 10, [Վաղարշապատ], Հոկտեմբեր, 1895 թ., էջ 304:
398. Մարկոսեան, էջ 239:
399. Տեփոյեան, էջ 83:
400. Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 24 Սեպտեմբեր 1895», էջ 1311:
401. Ծով, «Նամակ՝ 24 Սեպտեմբեր 1895», էջ 285:
402. Վրացեան, էջ 244:
403. Նոյն:
404. Նոյն, էջ 222:
405. The Halifax Herald, 4 October 1895, p. 4. բաղդատէ՝ Papers, 1896, p. 1319:

406. «Հեռագրական լուրեր», Հայք, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 260:

407. Նոյն, էջ 258:

408. Ընդգծումը կը պատկանի Եռսուֆեանին:

409. Վրացեան, էջ 225-226:

Լ. Վ.

THE ARMENIANS OF CONSTANTINOPLE,
THE SUBLIME PORTE
AND OTHER THINGS
[THE ARMENIAN MANIFESTATION
AT THE SUBLIME PORTE, 30 SEPTEMBER 1895]

(SUMMARY)

LEVON VARTAN

This is the third and the last instalment of a heavily documented study on the Armenian manifestation of September 30, 1895, when the Constantinople chapter of the Henschakist committee tried to present a petition to the Sublime Porte to ask for amelioration of the lot of Armenians in the eastern provinces of the Ottoman Empire. The first two instalments of the study were published in the 1992 and 1993 issues of the *Haigazian Armenological Review* (vols. XII and XIII).

The third section of the study presents at length the aftermath of the Armenian manifestation, subsequent events such as: the Armenian massacres which lasted till October 13, the at random apprehension and imprisonment of the Armenians and of those who appeared to be Armenian, the assembling of the Armenians who took refuge in their churches fearing the massacres perpetrated by the Turkish soldiery, softas and Turks of the Ottoman capital. Turkish misrule also threatened the lives of the western missionaries in Constantinople, the intervening, the various forms of pressure and the different aspects of western diplomacy vis-à-vis to the massacres carried on, the Ottoman Sultan's policy toward his Armenian subjects, the evacuation of the Armenians crowded in their various churches, and at last, under the pressure of western diplomacy, the Sultan's acceptance and signing of the Reform Bill of May 11, 1895.

The instalment published here is made up of three different sections. The first two deal with the subjects mentioned above, while the third tries to analyze and evaluate the results, achieved or not, of the Armenian manifestation, letting the students of Armenian history to take their hold, for or against, on the controversy emanating from the issue.